

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscript Library

No. Ref.
Ser.

254

Title:

Niraya Sindhu

2072

254

254	:	:	:	Remarks
:	:	:	:	Publisher
:	:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	:	Editor
:	:	:	:	Author
:	:	:	:	Title

ISI - Chapla mly.

Niraya Sindhu

Kamalakar Singh

Editor

Year, Vols.

Publisher

Remarks

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीसरस्वत्यैनमः॥ गुरुभ्यान्नमः॥ श्रीमन्मंगलसूक्तयेनमः॥ ॥ कामुण्येक
 कानकेतनरामंसीतालतायुक्तं॥ विश्वामित्रान्ववायव्रतसिमांलंबशारिर्नर्वदे॥ १॥ लम्पटि
 सहायंकल्युडुतळनंजितगोकुलं॥ बृहस्पिडंघनश्याममहःकिंचिदुपास्महे २ यस्यादसं सतिः
 सर्वमंगलप्रतिभुर्मता॥ तादृचदुरानिहृष्टारव्यादश्रीतातस्रणांनुमः ३ सर्वकल्याण
 दोहनिदानैयस्यदेहयं॥ द्युनदीसोदरीमंबामुमारव्यांनोमिसादरं ४ विंदुमाधवपादाब्ज
 पुंवीरुतविग्रहं॥ ल्यायौसंभारंभट्टदीवाकरमुपास्महे ५ हेमादिभ्यः प्रमत्तविचार्य
 सत्यागात् यतस्त्वमर्पिर्हृतांपरेषां॥ श्रीनामकृतनयःकमळाकरारव्यः ६ कियथास्तिवि
 निर्णयसा रोति ६ संतियद्यपि विद्वांसस्तन्निर्विधाश्चकोटिशः॥ तथापि ७ यवेदगंधीकोचिदि
 ज्ञातुमीदं ७॥ ॥ तत्रसंक्षेपतःकाळःषोढा॥ ॥ अष्टोऽयनमृदुर्मा ८ यशोविनसश्चिती
 तत्राष्टोमाधवमतेपंचधा॥ सवनःसौरश्चांद्रोनाक्षत्रोवाहस्पत्यइति॥ गुणैर्मै ९ न्याशिरोपेतवा

१॥ सच्योतिःशास्त्रेप्रतिसिद्धः॥ हेमादिस्त्वंत्ययोर्धर्मशास्त्रेऽनुपयोगात्तस्मिन्विवाह
 तत्रवस्यमाणोऽसावनादिद्वादशमासैःसुतर्ह॥ मळमासेषुसतिषाष्टदिनात् १॥ कर्कोमासइति
 द्वादशमाससर्वमविपुद्द॥ तथाचव्यासः॥ षष्ठ्यादुदिवसेमासःकथितोबादरायणैरिति॥ तत्रचांडो
 ब्रा॥ षष्ठिभेदः॥ तदाहर्गः॥ प्रभुवोविभुवःशुद्धःप्रमादोयप्रजापतिः॥ अंगिराःशुखेव
 वीर्यवाधातश्चरःस्तथा॥ इत्युरोबद्धधान्याश्चप्रजापतिविमोक्षस्तथा॥ वित्रकानुःसुठस्तथा
 तारणःपार्थिवोव्ययः॥ सर्वजित्सर्वधारिचविरोधीदिवतःस्वरः॥ नंदनोविजयश्चैवजयो
 मन्मयदुर्मुखो॥ हेमलंबोविलंबोयविकारीशार्दरीस्रवः॥ शुठस्तथा॥ क्रोधिर्विश्रावस्तु
 पराजयो॥ लवंगःकिलकःसोम्यःसाधारणविराधस्तथा॥ परिधावीप्रमादिचस्तथा॥ दोनाक्ष
 सोनकः॥ पिगाककाकश्चसिद्धार्थोऽडुमतिः॥ दुंदुभीषुविरोदमृत्तिकासःक्रोधनः॥
 यइति॥ यद्यपिज्यो॥ पतिषेगुर्मेध्यसश्चिरोगेनप्रभवादीनामाद्यादोप्रवृत्तिरुक्तातथापि
 प्रभवादीनांचांद्रसमयास्ते॥ चंद्राणांप्रभवादीनांपंचकेयुमइतिमाधवकोक्तः॥ तत्रचांडप्र

नवादिश्रेयसिते प्रवर्तते। बर्हस्पत्यस्तु माघादौ। तयोर्विनिर्योगो ज्योतिर्निर्बधे बृहस्पतिहोते
 व्यावहारिकसंज्ञायेकाकः समुद्रादिकर्मसु। योज्यः सर्वत्र तत्रापि ज्ञेयवानमवतरे। आ
 दित्येणः। समरेत्सर्वत्र कर्मादौ चोदं सखवत्सं सदा। नान्ययसमाहसरासे प्रवृत्तिस्तस्य कितितति
 अयनं तु सानुवृत्त्यात्मकं। सौरत्रयं प्रदिष्टमयनमिति दीपिकोक्तिः। तद्विधिं दक्षिणामुत्तरं
 चेति। कर्कसंक्रांतिर्दक्षिणं। मकरेऽर्धे। अश्विनी अनयोर्विनिर्योगमाह मदनरत्नस्य शब्दः। देवताया
 मवप्यादिप्रतिष्ठोदञ्जरेवर्गो। दक्षिणाशासुखकुर्वन्नतत्कलमाद्युयातु। वेदानसः। मारुतः
 ववाराहानरसिंहवि विक्रमाः महिषासुरहंज्यश्च स्थाप्यावेदक्षिणायनी। यन्माकायोः। गृहप्रवे
 शत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचोलव्रतधर्बधर्षणं। सोम्यायने कर्मशुभे विधेयं यद्वाहीतत्तत्तु दक्षिणायने
 ति इत्ययने। कर्तुमासिद्ध्यात्मा मलमासं द्यात्मकं। कोमासस्तनमासदयात्मकं। चतुर्विधं। सद्गुणं।
 चोदः सोमश्च। चैवार्धं। वसंतादिश्चोदः। मीनानं नो मेषानं नो वा सोमः। मीनमेषयोर्मेषादयोर्येव
 संततिवैधायनोक्तेः। अथैवोर्विनिर्योगमासं हत्रिकांडमं वनः। अत्र समावृत्तिरिति। स्वोः
 श्रीजांडमासतुष्टु। तदभावे तु सोमवृत्तिरिति ज्योतिर्विदामते। सदिधौ पिषाठा वसंताय
 न

श्रीः
 २

सोवर्षाः शरद्वर्षाः शिशिर इति। इत्युक्तः॥ मासश्चतुर्दश॥ सावनः सौरश्चादौ नाक्षत्राश्च
 ति। त्रिंशद्दिनः सावनः। अर्कसंक्रांतेः संक्रांत्यधिः सौरः अर्कसंक्रांतिर्मासि मासवर्षाका
 दक्षाद्यावन्लोचनेन मेषसंक्रांत्या समाप्ता मावास्य कत्वे चैव त्वमिति लक्षणान्मेषसंक्रां
 तिः सौरश्चैव इति वदंति तन्न मेषसंक्रांते यदादर्शद्वयं तदा वेदावस्थे वाधिममासत्वं।
 तत्पूर्वं पूर्वभावं मीनः शुद्धचैत्रः अतो मीनसंक्रांत्या मध्यस्थे पूर्णमासी कर्त्तव्या अद्यापि
 धिकर्त्तव्यं चैव त्वमिति लक्षणान्मीन एव सौरश्चैवः। एवैवैवारावाद्योपि मेषाया इत्यादि
 सौरमासप्रसंगात्संक्रांतिनिर्णय उच्यते तत्र पूर्वतोपि परतोपि संक्रांत्युपपत्त्यकाळघटि
 कास्तु षोडशेति सामान्यतः पुण्यकाळः सर्वे उक्तः विशेषस्तु च्यते अत्र मासमकाः संग्रह
 श्लोकाः। प्रागृर्ध्वाद्वा पूर्वतः षड्वनित्तद्वयः पूर्वतस्त्रिंशत्तद्वयः पूर्वतो धपनतः पूर्वाः
 पश्चात्पुनर्दश। पूर्वषोडशचोत्तराः कतुर्दशः पश्चात्तद्वयः पुनः पूर्वाः षोडशचोत्तराः पुनरथा
 पुण्याष्टस्तु मेषादितः। अस्या अयम्। मेषप्रगुर्ध्वं च दशार्धिकाः पुण्यकाळः। षड्वेपूर्वाः

श्रीः
५

परागपातादौ स्नाने दाने निशाद्युमेति । राहुर्द्वर्जनसंक्रांतो विवादास्ययद्विष्टा स्ना
नदानादिकं कुर्यान्निशिकाम्यष्टेषु चत्यादीनि विष्टुगोष्ठिदिक्चनानितानि मकर
रकर्कसंक्रांतिविषयाणि । शुक्लामकरकर्कटावि तितयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदल
त्वादिति हेमादिमाधवादयः । वस्तुतस्तु प्रागुक्तवचनेन तयोर्दिनद्वयपुण्यत्वादे
रेव पर्युदासान्मकरकर्करयोरपि । स्नानदानं स्पेहानित्यादिभिरहः पुण्यत्वोक्तैः ।
अहः पुण्यत्वानुपपत्त्या कल्प्य नात्र निषेधस्य च प्रत्यक्षरात्रिविधिना बाधा सर्वसं
क्रांतिषु नात्रावबुधानविकल्पः । सच देवाचाराद्वावतिष्ठत इत्युक्तः पंथाः । अय
न्योक्तवक्तव्या विज्ञायाः श्रावणमाधे च वक्ष्यते । ज्योतिर्निर्वधमर्गः । यस्य जन्म
हमासाद्यरविसंक्रमणं भवेत् । तस्मान्मासाभ्यां तत्तस्यैव च देवाधनश्रयाः । तस्मात्तस्यैव नृहप
त्रैव जनि सिद्ध्यर्थं लोभसयुक्तैः । स्नानजन्मद्वगतेरविसंक्रमणं नृणां भुवद हेमादौ ।
अदिचेद्वात्रियुग्मं स्याद्वात्रोचेद्वासरद्वयं । संक्रांतिपक्षीणि ज्ञेयणादानाध्ययकर्मसु । य

श्रीः
५

तुगोडाः । संक्रांत्या पक्षयोरेते द्वादश्यां आहवासरे । सायं संध्यान्कुर्वीत कुरुंश्च पितृहा उवेदिति
वर्मापदे शिष्या व्यासोक्तेः । यं पुण्याकाले संध्यानिषेधमाहुर्निर्मूलं । अन्यश्च बहुवक्तव्यवि
स्तरं नीतेर्नोच्यते । ॥ इति संक्रांतिनिर्णयः ॥ ॥ ॥ पक्षयुग्मज्ज्ञादो मासः । सदेधाः । शुक्लदि
मातः कृष्णदिः पूर्णिमांतश्च । तथा च विक्रांडमंडनः । सांद्रोपि शुक्लपक्षादिः कृष्णदिर्वीति च द्विषेयुक्त
देशाच्चेदेन तद्देवावस्था मासः । कृष्णपक्षादिकं मासं नांगीकुर्वीति केचनायेपीच्छति न तेषामपीष्टो
विध्यस्य दक्षिण इति विध्यदक्षिणे कृष्णादिनिषेधादुत्तरतो द्वायाम्यनुज्ञाप्यतां तत्रापि शुक्ला
दिर्मुख्यः कृष्णादिगोणः शास्त्रेषु पुत्रेषु शुक्लप्रतीपद्ये चोदु सवत्सरारंभोक्तैः । तदुक्तं दीपिका
यां चोदोद्धोमधुशुक्लप्रतिपदारंभ इति नो हिये कृष्णादिमन्यते तेषां वत्सनां शोभित अतः शु
क्लादिर्मुखाः । कृष्णादिनाम कलासा संज्ञवाच्च । चंद्रस्य सर्वतश्च ज्ञातोगेन नाक्षत्रो मासः । सा
वनादीनां व्यवस्था कालेमादौ ब्रह्मसिद्धान्तो अमावास्यपरिच्छिन्नो मासः स्याद्वाह्येण
स्यद्वा । संक्रांतिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपेवैत्रययोः । ज्योतिर्गर्गः । सौरमासो विवाहादौ
एवादी सावनः स्मृतः । आश्वि केपित्कार्ये च चाद्रमासः प्रशस्यते । कृष्णः । तद्वि

हवतचक्षुषोऽनंमानं प्रवास्यते । पार्वणे त्वष्टकाया आद्वेचां डमिष्टं तथा विवे । स्मृ
 त्पंतरे । एको दिष्ट विवाहा दो क्र । सा सौ दो सानव नो । ज्या तिर्गर्गः । आयु दीय विभाग
 अश्रायाश्चित्र क्रिया तथा । सावने नैव कर्तव्या शत्रुणा चाप्युपसना । विष्णु धर्म । न सव
 सत्राण्ययना निर्वंदो मासेन कुर्याद्गणात्मकेनेति ॥ ॥ ॥ अथ मळमासः ॥ तत्र
 कमात्र संक्रांति वरितः सितो दिश्चां डो मासो मळमासः । एक संक्रांति नाहित्यमसंक्रांत
 लेन संक्रांति द्वयवत्त्वेन च भवतीति मळमासो द्वेधा । अधिकमासः क्षयमासश्चेति तदु
 क्तं काठक गृह्यायस्मिन्मासेन संक्रांतिः संक्रांति द्वयमेव वा । मळमासः सविंदो यो मा
 सः स्यात्तु जयोदरा इति । सत्यवतोऽपि । राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेतेति वाकरः । नाधिमासा
 नुवेदेष मळमासस्तु केवलमिति । अधिकमासस्य काका नियममाह वसिष्ठाः । द्वावि
 श्रादिमिमे मासि दिनेः षोडशा भिस्तथा । घटिका नीच उष्ण पतत्याधिकमासक रति । ए
 तसंभवार्ये ननु नियमार्थः । अन्यथा षोडशादिनाधिक द्वात्रिंशन्मासानंतरं कल्य पक्षे

श्रीः

तिरमेने कलित्वं गंगामते । तिन न्यूनधिक काळे मळमासेपि । दोषः । क्षयस्यापि ज्योतिः
 शास्त्रे । उ संक्रांति मासे अधिमासः स्फुटं स्पष्टि संक्रांति मासः क्षयारव्यः कदाचिद् । क्षयः
 कात्रिंशत्तद्वयं नान्यतः स्यात्तदा वैर्धमध्योधिमासद्वयं च । एक क्षयात्पूर्वपरतश्चैक इ
 त्यधिमासद्वयं भवतीत्यर्थः । अत्रावेवोपमाह जाळवाळिः । मासद्वये च मध्ये द्व संक्रा
 तिर्न दातव्यः । आहतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्र इति । उत्तरस्मिन्नेव काळाधिक्या
 नपूर्वसिन्नित्यर्थः । यत्र ब्रह्म सिद्धांते । चेत्त्रादवादिनाधिमासः परतस्त्वधिको भवेदिति । य
 च्छ्रज्वातिः सिद्धांते । धरकन्या गते सूर्ये हश्चिके वाथ चोत्तिनि । मकरवाथ कुंभे वा नाधिमासा
 विधीयत इति । तत्सय पूर्वमास्यधिमासस्य काकाधिक्यमात्र निषेधार्थं नवमिमासस्य
 वराणां फाल्गुनी प्रायमासस्य च चित्रा नपुंश्वत्त्ववतित्येवमात्रा विक्षय इति हेमाद्रौ वि
 ष्णुधर्म विरोधात् । मळमासस्य कोटि निषेधात्तु पतत्या । मकरवाथ कुंभे वा तदुद्यताय । आस्य उ
 यात्क्षयस्यागमनकाक उक्तः । शिद्धांतरा सिद्धो मणः । गतोऽहोर्दिने नैवे मिति शाककाळ तिथी

五

लोमादिवं मासिकं च आहं चापरपश्चिद्विमान्तादिकं तैथिर्कचकुर्यान्मासद्वयेपि चेति स्म
 तिचंद्रिकोक्तैः तैथिर्कतीर्थश्रुतिं तत्र मासद्वये कार्यो नृते निरुक्तो सतो नडाः केचित्
 प्रतिमासं मृतादे च आहं प्रतिवत्सरं यन्वा दो च युगादो च तन्मासो रुचयोरपीति मरि
 वचनात्। वर्षद्वये दुयश्चंद्रं माता पित्रा मृतहना मासद्वयेपि कुर्याद्वाघस्य वचने य
 चोतिगालवोक्तं प्रत्यादिक् मासद्वये कार्यो मित्याहुः। तत्र च प्रतिमासं मृतादे क्रियमा
 णं मासिकं। प्रतिसंवत्सरं क्रियमाणं न्यादि आह मिति मशीचिद्वत्सोमन न्नैतन्व्याख्या
 नात्। गालवीयस्य वमासद्वयात्मके दायमास इति माधवेन व्याख्यानात्। यत्र कश्चिद्
 र्क। प्रथमादिकं मासद्वये कार्यो। अद्विकं प्रथमं यस्यात् कुर्वीतमजिह्मुचा त्रयोदशो च र्क
 प्राप्ते कुर्वीत पुनरादिकं मितियमोक्तैरिति तदापि चित्या पुनरादिकं द्वितियादिवापि र्क
 त्रयोदशोतीते च त्रयोदशो कुर्यात्। अन्यथा सात्त्विकं न बद्धं त आहं तत्र मृते ह निति पृथीन सि वि
 नायः स्यादिति ह माडादृष्टी चंद्रोदये च। एतेन न बद्धं न चिदाहं। कुर्यादेवेत्यनंतरं
 व्याख्यामाना नवात्परास्ता। यदपि निणयामृतपूर्वात्तकाळा दर्शय वनान्मळ मासश्च

卷二

दिनस्य बध्यवनितासार्थं पित्रुदेवो न ब्राह्मणान् ये जयित्वा शत्रुं तस्यै सपिंडं कथां हं कु
 र्यात्। पिंडहीनमंत्रसंक्रांते पिंडसंयुतं प्रतिसंवत्सनं आहुमेवंमासद्वयं। तत्रैव ह्यपराचरोक्ते
 तितितददक्षितं। पूर्वोक्तवचननस्य द्वयपूर्वमासविषयत्वात्। तत्र हि मासद्व
 यं आहुमुक्तं। तदहसत्यतपाः। एकरव्यदा मासाः संक्रांतद्वयसंयुतः। मासद्वयगतं आहुमक
 मासेपि वास्यत इति। मासद्वयगतं पूर्वासंक्रांतगतं अथगतं च। मज्जमासेऽथ मासे। अपि वा
 तत्पूर्वाधिमास इति हेमाद्रिः। दीपिकायां। तत्र अथ गम्य विनासको यदि न वेत्त तत्तावत्सरं त
 स्मिन्ननुहस्य। तस्यैव च वचनं कुर्याद्वयोः को विद इति। काकादेशेति। तस्यैव सव
 वहुना। मज्जमासवर्ज्यानुक्तानिकाकोदेशे। अनित्यमानिमित्तं च दानं च महदादि
 कं। अग्न्याधानाद्यं पूर्वतीर्थयात्रामदेशणं। देवानामतडागादि प्रतिष्ठानां जिवंधनं। आश्र
 मत्वीहतिः। कान्यद्वयोऽप्यग्निसिद्धिः। मन्त्राणां निषेकः। प्रथमश्रुता कर्मव्रतानि च। अत्र श्रु
 तं। मन्त्रोपहाणां च प्रवृत्तानां स्नानं विवस्वतामा। तेषां देवमहोत्सवः। व्रतानां च समाप्ती
 चकार। तस्यैव पाप्मना।

श्रीः
११

बालत्वमद्गोदशकंचवार्ध्यां॥ इहोसितेज्यावदुज्जोऽत्रिशुचेरास्तोयतस्तावुपचीयमानविति॥
वसिष्ठः॥ अतीचारगतेजविदज्येत्तदनंतरं॥ व्रतोद्वाहादिकार्येषु अष्टाविंशतिवास
रात्रा बाल्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते॥ त्रिविणासत्रिनन्येषां ग्रहाणां मस्तु उच्यते
ततोर्वाग्वाहकं प्रोक्तं मूर्ध्नि बाल्यं प्रकीर्तितमिति॥ बाल्यादिपरिमाणं च वृत्तं राते॥
बालकशुक्रोदिवसदशकं पंचकं चैव वृद्धः पश्चादद्वात्रितयमुदितः पक्षमेष्ट्याक्रमे
ण॥ जीवो वृद्धिः त्रिशुरपितथापक्षमन्यः शिशुतो वृद्धो प्रोक्तोदिवसदशकं चा
परैः सप्त रात्रौ॥ पश्चिमत उदयेदशदिनानि बालः॥ अस्ते पंचदिनानि वृद्धः॥ पूर्व
तोदिनत्रयं बालः॥ पश्चंच वृद्ध इत्यर्थाः॥ जीवो गुणः॥ अन्यत्र च न्यथोक्तं॥ प्राक्च श्रा
द्धदिनः शुक्रपक्षसप्तदिनो शिशुः॥ विपरीतितु वृद्धत्वं तद्वदेव गुणैरपि॥ एषां श्राणां
व्यवस्था माह मिहिनः॥ ब्रह्मादौ त्रिभिः काला य बाल्यं वाहकं पिवा॥ ग्राह्यस्तत्राधि
क्यः॥ शेषादेव त्रिदशतापदीति॥ देशे दशमदनरत्नं गार्ग्यः॥ शुक्रो गुणः प्राक्च प

श्रीः
११

रुचबालो विद्योदशावतिप्रसप्तनात्री॥ वंगेषु दूणेषु च पटुपंचशेषे च देवो विदिनं वदं
तीति॥ अस्तादेव पवारः कासीखंडे नगहारास्तोदये हंतो जेधदोषो विमेषनाकये॥
किं नो वायवीये गोदावर्या च गंगायां श्रीशैले ग्रहणहये॥ सूर्यासु नगुरुणा
च माहो देवो न विद्यते॥ ग्रहणहये तन्निमित्तककुक्षे त्रयोत्रादाना वित्यर्थः॥ तथा
हविस्तु लीसेतो लघुः॥ उपपुवे शातलं कानुमान्वा न होदये वैकापिलारव्यपद्यो॥
सुनासु ज्योत्स्नासये पितृथिये॥ त्रिविधिः संक्रमणे च रास्त इत्येकं ब्रह्मना मक
मासं च व्रतविद्राष उक्ते हे मादोपाद्यो॥ अधिमासेषु संप्राप्तेषु सपिथुतानि च त्रय
स्त्रिंशदप्रपानि दातव्यानि दिनदिने॥ अधिमासेषु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः॥ उदिव्या
प्रपदानेन प्रप्रादावेन फलं लभेत्॥ त्रयस्त्रिंशदप्रपानं कास्यपात्रे निधाय च॥ सद्यतं सहिष्यं
च उह्यमाणाय निवेदयेत्॥ विष्णु रूपी सहस्रांशुः संप्राप्ते प्रप्रादाने॥ अप्रपानं प्रदानेन म
म पापं क्षणान्त्रा॥ तारायणजगद्गीज रात्वन प्रतिरूपकामं प्रति॥ व्रतेनानेन प्रप्राप्त्यसंपदे वा

पिबईया यस्य हस्ते गच्छेत्के मनुजो यस्य वा रुजो। शंसो कर्तुं के यस्य समं विष्णु प्रसीदतु। कच्छ
काष्ठादि नृपणानि मेघघटिकादिना। यो वंचयति धृता नितस्य काष्ठात्मने नमः। कुतु सचय
मंदेराः काळः पर्वदिजो हरिः। पृथी समानि दंदा नैग्रहाण पुरुषोत्तम। १। मळानां च वि
शुद्धार्थं पापप्रणामनायव। पुत्रपौत्रादिदृष्टार्थं तव दास्यामि कास्करा २। मंत्रेणानि
नयोदद्यात्रयस्त्रिंशदप्यकाव। प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रिसंपद इति

श्रीः
१२

इति मीमांसककर्मकाकरचंद्रकृते निर्वायसिधौ मळमासनिर्णयः प
क्षनिर्णयस्तु देवे मुख्यः शुक्लपक्षः हस्तः पीत्र्ये विरोध्यत इति माधवेनोक्तः
अथ तिथिनिर्णयः तत्र तिथिर्द्विधा। शुद्धा विहात्र। दिने तिथ्यंतरसंबंध
हृतीता शुद्धा। तस्या हिता विहा तत्र शुद्धा यामसंदेहा दिहा निर्णीयता तत्र सामा
न्यता विधु माह माधवयिपठानसीः। पक्षद्वयेपि तिथ्यास्ति थि प्रवृत्तथा त्वरी। जिनि
सुहृते विध्याति सामान्याय विधिः स्मृत इति। हमादिमदनयत्ना देतु दिमूहता

श्रीः
१२

पुक्तः। उदितै देवतं त्रैनेपि न्यंचास्ततेन वो। दिमुहूर्तत्रिंशद्वयसातिथिबर्ह
वैक्ययोरिति विष्णुधर्मोक्तेः दिमुहूर्तत्वं चानुकल्पः दिमुहूर्तपिकर्तव्यायाति
थिर्द्विगामिनीति दक्षेणापित्रा कृतेः। अयं वेधः प्रातरेवा। संचंद्रत्रिमुहूर्तवेध
एवायातिथिसमुत्पण्यात्यस्तपौर्णमासीति। सातिथिस्तादिने प्राक्ता। त्रिमुहूर्तव
याचवेदिति स्कांदाक्तेः। दिपिकारि। त्रिमुहूर्तगातुसकळासाय इति। यानिवृ
त्रतोपवासस्नानादाचारिकैकपियाचवेधे। उदये सातिथिग्रहा विपश्चिता नृपेह
क इत्यादि। निस्कांदादि वचना नितानि वैश्वानराधिकरणान्यादेनाचवयवस्तथा
त्रिमुहूर्तप्रशंसापराधितातिथिविशेषवेधविशेषः स्कांदे। नागोद्वादशानादीनि
दिश्ये वेदनातिस्तथा। प्रतोपादशानाडिनिर्दृश्यत्युत्तरातिथिर्इति। अयं चापवा
सातिनिर्णयविषय इति पक्षः इति वेधः तत्र सर्वतिथिरह कर्मकर्मव्यापिनी
संग्राह्या। कर्मणोयस्तथा। कर्मकर्मकर्मणापिनीतिथिः। तथा कर्मणापिनीतिथिः।

श्रीः
२५

ततः सूर्यास्तमस्तुतिः शोभाति वैतः होतः ... अनपूर्वैर्घृत्यास्ति
पुनश्चापुनश्चोदयः कोसितः ... सत्त्वात्पुनर्वितीमाधवः। युग्मवक्त्या
संज्ञितं देवः २२ वा २३ यत्पूर्वोक्तं गोणतुल्यव्यासः सत्त्वात्पुनर्वितीमाधवः। युग्मवक्त्या
निर्णयः इति हेमाद्रिः। चतुर्थपक्षपूर्वः। गोणकाळव्यासः २२ वा २३। वेषम्यणः शब्दात्
याधिकासायाद्या। साम्यपूर्वः। अयं स्वतंत्रैकमुक्तं निर्णयः। अन्योऽप्युपवासप्रतिनि
धौ तदनुसारणं निर्णयः। अथ नक्तं तच्च दिनानां शानपूर्वः। त्रिजोर्जनं। तत्र
प्रदोषव्यापिनीयाद्या। प्रदोषव्यापिनीयाद्यातिथिर्नक्तं तत्र सति वक्तव्यं। प्रदोषस्तु।
विशुद्धतः प्रदोषः स्यादवाप्तसंज्ञितं। नक्तं तत्र तु कर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः इति म
नुरक्तं। तत्रापि त्रिदशोत्तरं कार्यं। साधनं संध्या त्रिघटिकाद्यस्तादुपरि त्र्यस्तु इति स्का
रितं। इत्युक्तं संध्यात्वात् तत्र च चत्वारि मानी कसीपि संध्यायां परिवर्जयेत्। आहारं मेधु
नातिहृत्वा। गायत्र्यं चतुर्थकमिति मार्कंडेयेन उक्तं। नैवेद्यं नैवेद्यं नक्तं प्रव

श्रीः
२५

दतिमनिर्णयः। नक्षत्रदर्शनान्नक्तं महं मन्ये गणाधिपेति साधवीयेऽविष्योक्तेश्चागोडास्तु॥
प्रदोषोक्तमया हर्षघटिकाद्वयमिष्यत इति वक्तव्यं। प्रदोषः संध्या च दिनं त्रयोः। संधौ मुहु
र्तनं। अदोस्तमया संध्याव्यक्तीभूतानतारकायवत्। तैजः परितुतिवशाद्धानात्तु धादयं याव
दिति वराहोक्तं। रिसाकृधा तन्ना। अस्य संध्या वंदनं। नध्यायाय दिपरत्वात्। अतएव तत्रैव
उक्तं। संध्या संध्या त्वमुक्तं विज्ञानेश्वरेण। यत्र मदनस्त्वेन नक्तस्य वैधत्वाद्वायशासु उक्तं। नगा
चरो निषेध इत्युक्तं। तत्र। विधे निषेधा विरोधात्। अन्यथा कपि जलानित्यनं निषेधादिका
नां हिंसन स्यात्। सायाकाकेन नक्तं त्रिदिनं ६ यत्प्रदोषास्येति हेमाद्रिः। अथात्तायात्वे परस्पर्याद
रत्तद्वर्गीयते। हिंसेति जावालि वचनात्। प्रदोषव्यापिनि नक्तस्य दिवान्तं विज्ञेयं। अ
त्मनो द्विगुणीकृत्या मदी प्रवृत्तिः। तत्र नक्तं। मस्याः नक्तं। निति नैवेद्यं। त
त्कादावायत्यादीनामापसायाः नक्तं। नक्तं। नरायाः कुर्वीत रक्तं। विधिसंयुतं। यत्ति
विधवानेव कुर्वीत रक्तं। तत्रैव स्मृतं। तत्रात्। इदमपुत्रविधवापलक्षणां पुनर्वत

श्रीः
१५

स्तुतां देवा अनामोप्याथमीस्यादपत्रीकोपिपुनवानिति संशयोक्तेः । तस्मिन्नेति विशेषस्तु
देकाकादश इत्यस्यासरादुप्याह नित्यं कृतेतिथिरिति । अन्यनक्तं तु संप्रकाशितं वापरात्रादेव
निषेधस्य नागप्राप्तौ जननी चरत्वेति नैवेद्याबाधकत्वात् । दिनद्वयस्यासौ पशु उभयोश्च
दिवा तिथ्याः प्रदाय व्यापिनीतिथिः । तत्रोत्तरं नक्तं स्यादुभयवापि सायतनं । काकादशेति
वाक्यवचनात् । अन्यपक्षेषु एक उक्तवनिर्णयः । अत्र विशेषो मदननन्निगात्रुडा कविष्यजेति
जनस्नानस्य समाहारलोचने । आग्निकार्यमधः शय्यां नक्तं उज्जीषडा चरत् । अग्नीकार्यव्यव
तिहासः ॥ इति नक्तं ॥ अथाशचितेदुविशेषवचनात् प्रादुपवासवनिर्णयः ॥ अथ नक्तं
वर्तककाकनिर्णयः ॥ विष्णुधर्मः ॥ उपोषितव्यं नक्षत्रं यास्मिन् नस्तमियाद्विष्य युज्यते यत्र वा
तारविनिर्णयः शशीनासहेति माधुरीयेस्कादे ॥ तत्रैव ॥ पवसेदक्षयनिर्णयः श्यादधो न चरेत् ॥
उपवासस्य दृष्टं स्यात्तिदिनं नक्तं क उक्तयोः ॥ अथ व्रतपरिभाषा ॥ तत्राधिकारिणो मदनन
कविष्य । अनग्रयस्तय विप्रस्तप्राश्रये विधीयते । व्रतोपवासनियमेनानादानेस्तथानृप
जनप्रियं ब्रह्मणुपवासवितयं ॥ अतएव देवकः ॥ आहितमननद्वौ श्रवणचारिचत

श्रीः
१५

त्रयः । अथ तएव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिर्न श्रुता । एकादश्यादौ तु वचनादुवर्तीति वक्ष्यामः ।
चरत्त्वाप्यधिकानः । त्रुडो वर्णश्चतुर्थोपिवर्णात्वाद्दर्शनमर्हति । वेदमंत्रस्वधास्वाहावषट्कारा
नादिभिर्विनेतिव्यासोक्तः । एवं स्त्रिया मपि चरत्त्वादे नास्ति स्त्राणां पृथग्यज्ञानव्रतनाल्युपा
यः । नक्तं च शुभयुवतानि लोका निष्ठा नृजोतिर्होयदेवेश्यो यत्र पित्रादिके स्युः कुर्या इति स्य र्नेस
क्रिया च । तस्याद्वैवेद्या फलं नान्यचितानापीडुं के चरत्त्वाप्युपवेयवा आदित्यपुराणा नानरवल्लभ
युजाती चर्वा वापि सुतेन वा । निफलं तद्वैवेद्या यत्करोत्योर्ध्वदेहीर्क । ओर्ध्वदेहीर्क गारलो विर्क । इति
नक्तं विषयः । अथोपस्थमतेनैव व्रतादीना चरत्त्वादेति कार्यायेनास्ति । अत्र विशेषो हस्तिर्विज्ञो । तत्र
नैवाकार्यं शिरस्ततः फलं मात्रोयात् । राजा च स्त्री प्रातुच्छाययति विज्ञापयेत्सती ॥ तथा ॥ पुरीलो
दुवर्तपात्रं साकुं शोसास्ततं तथा । गोशृंगे दक्षिणो संन्यपणं क्रिया व्रतज्जलं । आदुवर्तपात्रं स्युः कुर्यात्ततो
व्रतः सती ॥ तथा । दद्यात्स्नातस्य प्रयतस्य च । आत्मनश्चापि कल्योततः शिनीमितज्जलं । उपवासपुक्
त्रेवमेतद्विज्ञतं केषुचित् । स व्रतपुंसकल्याणं विधुः शरतो । पुरीलो दुवर्तपात्रं शारिणमुददुस्वः । उपवा
सवृत्तं यादहासंकल्पयद्दुधः ॥ अथावतर उक्तं ॥ ॥ सदनं नैवागम्यः ॥ अस्तंगे वयु

श्रीः
७

सस्यप्रमाणान्तरं विना युक्तत्वात्। अतएव द्वयोर्धर्ममानयोः प्रतिपदं कुर्याद्दुःखं यो यजमाने श्ये
यादौ विरूपे कश्चापि यागात्पुन्यं निष्पद्यते। द्विष्यं बह्वर्त्तवानसं नृत्तं तत्कामाचार्यः पार्थसार
थिना चोपेतं कस्य वा ह्यन्यास्याहत्या भोजनं परास्तं। बह्वर्त्तस्य कपदं युक्त्या वा ह्यन्या न्वित्तं
न होतुं नान्वयाभावादि स्यादविस्तृतः। व्रतं मूत्रं यो व्रतं देवता प्रतिमाः। प्रतिमा स्वरूपं वसुधै
नरको नृवीर्यो। अनुकूल्यं सत्तु तद्व्यतः सरया देवता प्रतिमानं नृप। सोवर्णं। नृजतीनाम्। वृष्टदामा
त्रिकेतिथ्या। चित्रा जापिष्टले कानिज विज्ञानं रूपतः। आमाषात्यकं पर्यंतं कर्त्तव्यं वादास्तु वज्रि
तैः। तत्रैव ब्राह्मणे। आज्यं इयमाना देवो जुहोतिषु विधीयते। मंत्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति
स्थितिः। व्रतोद्यापनानुक्तो नृपुण्य। चंद्रोदयनी दिपुराणां कुर्यात्सुदुरापनंतस्य समाप्तोय
द्वरीरितं। उद्यपनं विनायुतु तद्व्रतं निःफलं भवेत्। यदि व्रतोद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणतश्चरत्।
विज्ञानं सारतो दद्यादनुक्तोद्यापनं व्रतोद्यापनं चरत्। गार्ग्यं चरत् नंदद्याद्व्रतस्य पारिपत्यं। व्रथावि
ध्यात्तु यस्तु गृह्णाति मनुजः शुद्धिः। अदात्वादिति पापः स्यात्। तिरकधुर्वी। नारतं। वेदा
विषयः चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा। सर्वव्रतं मयोद्धि। नृमिगावो धकांचनी। वैजवापः॥

श्रीः
७

श्रीः
७

वने शोडशं यस्माद्व्रतं पितृवल्लुं। अमंगलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत्। देवीपुराणे॥
व्रतं नृपि शिष्येने शिष्ये च विज्ञापतः। परान्नं नृजनाद्विपुल्यानंतस्य तत्फलं। पृथ्वी च
द्विष्यः। गुरुपुत्राणे। नित्यस्नायी मित्ताहारा युवदेवा द्विजाचकः। सारं शोडशं व्रतं म
नुमासान्विजयेत्॥ ॥ अनास्तं तव वाक्ताः। तिकमुद्रा हत शिष्यं सस्ये गार्ग्यं मकोद्वी॥
धान्यं देवधान्यं च शमीधान्यं तथेक्षवी। स्विन्नधान्यं तथापुण्यं मूलं सारं गणास्मृतः।
गार्ग्यमानो उत्तमप्रतिप्रसवः। श्रीहिषाष्टिकमुद्रा। श्रुक्लायः सति कं पयः। त्रयामाकाशं वनीवा
नागा धमाद्याव्रतं हिताः। वृष्णा डालां बुवात्ता कपालं कीज्याः। त्रिंशत्कारुण्यजं। चतुर्धं संसक्तं
गार्ग्यं। शोके दधिघृतं मधु॥ त्रयामाकाः शाकिनी रायाया कचकं मूलं तंदुर्लभं मध्यदेशे। हविष्यं व्रतं
नक्तं। दधिघृतं मधु। मधुमांसं विहायान्यद्व्रतं। हितमीरितं मिति शमीधान्यं सापादि
मूलं मध्यदेशे पाई इति प्रासह्य॥ ज्योतिर्नकाकोशातकी॥ मित्ताक्षराया गोतमः। चतुर्धं संसक्तं
गार्ग्याया वक्रशाकं पयोदधिघृतं मूलं फलोदकरानि हवीं प्युत्ररात्रं प्रशास्तानि पयोदधिघृ
तं रग्यामिति। अन्ये च विषयाः एकादशी वातुमीर्यादि प्रकरणे वक्ष्यते। गृहीतं व्रतं त्यागे तु म

श्रीः
१५

यत्तु हनिष्ये च यं जनरोचनं वैदग्ध्यं सुमनस्तथा । जते चैवोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ।
निरसोऽप्यजन्तसो नैव मे तत्प्रशस्यते । न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृतं तत्तत्रैव
वेत्तुं पुण्यं कर्तव्यं तद्विषयं ननु सर्वत्र पूर्वोक्तविरोधादिति मदनरत्ने उक्तं ॥ तत्रैव अत्रुप्रप
तो नोऽप्यशक्यं कलहस्य कृतिस्तथा ॥ उपवासोऽहं तादृशस्यैव शयति स्त्रिया स्त्रियसित्युप
लक्षणं मदनरत्ने शिवधर्मे दानं व्रतानि नित्यमाज्ञानं ध्यानं कृतं जपः यत्नेनापि कृतं स
र्वं क्रोधितस्य वृथा च वेत्तुं अथ सूतकादौ निर्णयः तत्र शाविसूत्याशौचयोः सर्वस्मा
त्कर्मनिवृत्तिः निबन्धेषु स्यैव । गोडास्तु कृतारो चादावपि तामाहुः । जानू धंस्तज्ज
ते नित्यं कर्म न चाचरेत् । नैमित्तिकं च तदधः स्ववदन्तौ न चाचरेत् । उक्तं केचन समुत्पन्ने ज्वर
कर्मणि नैव युते । धुमाहारे तथा वातो नित्यं कर्माणि सस्यजेत् । इव्युक्ते त्वज्जीवने नैव दुःख
पिके च न कर्म कुर्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तु यत्किं का किकापुराणात् । वास्तुतस्तत्पूर्व
देवी पूजाय कर्माहं तन्मात्रविषयत्वं न स्येति युक्तं प्रतीतिः ।

मु२

श्रीः
१५

जथा हेमाद्रोपादौ गर्जिणि सूतिकादिश्च कुमारी वाथ योगिणी यदाऽऽयुहात दान्येन का
नयेत्ययतास्वयमिति । पुंसां प्येषा विधिः । लिंगस्या विवक्षितत्वात् । तेन यस्मिन् च ते यत्पूजाद्यु
क्तं तदन्येन कारयेत् । शान्तिरनित्यमान् च यं कुर्यादिति हेमाद्रिव्याचरणं । मदनरत्ने पू
र्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनियतव्रतं । तत्कर्म व्यननेः द्वाहं दानार्चनं विवर्जितं । माधवियकोर्मे
कास्योपवासे प्रज्जते त्वं तन्मृतसूतकं । तत्र काम्यव्रतं कुर्याद् दानार्चनं विवर्जितं मतिमान् वरात्रे
व विवर्जयेत् । एवं नृजस्वल्पं यत्तु सत्यव्रतः प्रायश्चित्तदीर्घतपसां नारीणां यदुज्जामवत् ।
ननु व्यापितस्य स्यादुपराधः कदाचनेति तस्य प्रतिनिधित्वात् । ननु मदनरत्ने
नैव कुर्यात्तत्तत्पूजायामन्यत्कायं दिति । प्रतिनिधयश्च निर्णयाद्युत्पत्तीनां सिद्धिः ।
तदुक्तं । यथा यत्पतिवत् । अस्मात्तथैव स्यात्तस्यैव गणनं जायते । स्कादपि पूर्ववा चित्तयो
यत्तत्तत्पत्नी भ्रातृन तथा । एषामभावेऽप्यन्यथा ह्युपायानि जायते । कायावनाः पितृमातृ
भ्रातृपतिपुत्रे च विनायातः । उपवासं प्रकुर्वीतः पुण्यं रातगुणं लभेत् । मातामहादीन् दुरीरय

श्री
२०

ह्योषणे किमत्र कृतं । मदनरत्ने प्रजापरवदे । अर्चयन् पुनः पुनो भ्याश्च प्रातापत्नी सरवा
पितृभ्यां चार्थाधर्मकार्येषु जायते प्रतिहस्तकाः । एभिः दत्तं महादेवि स्वयमेव कर्तुं शक्यं ।
तत्रैव गच्छीये स्वयं कर्तुं मन्त्राक्तं श्रेयसायतिपुरोधसा । इदं च सर्ववर्णसाधारणं
अनंशं वा । यत्तु काश्चिदाह । शूद्रस्य ब्राह्मणादि रवे प्रतिनिधि युक्तं न शूद्रः । अपस्त
एकः । यः स वा प्रवृज्या मन्त्रसाधनः । विप्रः संपादीतं यस्य संपन्नं तस्य तत्सु च । मिति मार
चिवचनादिति तत्तु । प्रवृज्यादीनां शूद्रः स च वा त्वविषयप्रयदर्शनादिति न्यायिनां स्य ब्रा
ह्मणादि रवे प्रतिनिधि गोचरत्वात् । ब्राह्मणाह । जवर्णास्य यः कुर्यात्किं च न । स तं जातिम
व प्रीतिरुक्तो के परत्र चेति का कहेमाह । मरिचिनिषेधाच्च । वस्तुतस्तु संपूर्णतावत्
न मात्र मन्त्री च तदिति प्रतिनिधिः को वा तस्य कः । अत्र विशेषमाह । त्रिकालमंडनः । कास्य
प्रतिनिधिर्नास्ति नित्येनेति के च सः । कास्येण परं मादृशं केचित् प्रतिनिधिं विदुः । न स्या
त्प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेवाभिर्कर्मसु । सदेशका कया नोस्ति न । रणे रग्ने वसा । नापि

न धातव्यं निषिद्धं वस्तु कुरुचित । हिरण्यके शिसूत्रेपि । न स्वामित्वस्य कार्यं
यत्तु न स्य देवा स्य का कस्यां प्रदेवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधि विद्यत इति
अथ वृत्तादिसंनिपाते निर्णयः । तत्र तिद्वयसंनिपाते तत्रोक्तं दानं होमादि
नेपातुं च । अविरोधात् । यत्र तु न तैक उक्ता दोदिराधस्तत्राथ म्यादेव स
तैकस्यैव निर्गुणैरुपैरुत्तति यै गोणका के कार्य । समका की न विदुः वृत्तादौ च
कैव यै क्वान्यद्वा यै दिना का न येदिति माधवः । यत्र तु शिवराज्यादौ तिदि
व्यपारणयादि । मोरुनं प्राप्ति । वृत्ताह म्यादिवा भुक्ता च पवर्णि । एकादस्यामहा
मात्रं भुक्ता चाद्रायण च । इति निषेधः । तत्र पारणया नैषत्वादि वैवर्जनी । स्वति
षेधस्तत्रागशात्तामोजनविषयः । एवमधुम्यादि न तत्र तस्यैका न्यादौ न वा सकृदुच्युया
चनोत्राजनी । यत्र ब्रह्मम्यादौ दिवा भुजिनिषेधः सकृदुच्युया विनिनिषेध इत्यतः प्रापवा
स एव कार्यः । यद्यपि पुत्रीण उपवासापि निषिद्धं तथाप्युवासा निषेध उच्यते किंच

सकलयेदिति वचनात्किंचिदुद्दिष्टमित्येवमः कार्यः। चांदायणमये एकादश
दोषो जने कार्यमेव। चांदायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाधकत्वात्। अबाधे गण
कादश्यामेकादश्यापवासादिपारणार्थजकपात्राणां हत्वा विवसत्। अ
पवासादिना तन्मनश्चितं चेति श्रुतेः। एवं द्वादश्यामासापवासस्याहं प्रदिष्टादिपु
नः। एवं काम्यनैमित्तिकनित्यत्वादि कृतं बाधकं स्वयमुद्दिष्टमिति दिक् इति
नित्यत्वादि परिभाषा समाप्ता अथ प्रतिपदादिनिर्णयः शुद्ध प्रतिप
दपराह च पितृपूर्वाद्याः। युग्मवाक्यात् प्रतिपत्तिं मुखी कार्यया च वेदापराहिकी
ति स्मरति। शुद्धास्या प्रतिपत्तिरिति प्रथमतः श्रुत्यापराहिकी चेदिति दीपिकायाम्।
अथ युग्मपदवाक्ये दिने न तु यो नागः। तदत्रावसायाह व्यापिनीयाद्याः। अत्र
सायक व्यापिनी पारगृह्यतामिति माधवाक्तेः। द्वादश्यात् शुद्धात् न तु नैमित्तिक

श्रीः
२१

श्रीः
२१

दीपिकोक्तेः। शुद्धापि पूर्ववत्त्यनंतसदुः। सर्वतिथिषु वर्ज्या न्युक्तानि मुहूर्तदीपिकायाम्
कृष्णादं बृहति फलानि च नान्येति कस्मै न तथा नैलं चामकं कीदृशं प्रसता शीर्षिका
कावकं। निष्ठावांश्च मन्त्रिकान् फलमर्थोक्तं। संहं मधुघृतं स्त्रीगमनं कर्मात्यतिप
दिष्टेवमावोदश। शीर्षनामिके रं कपाकं अलाबु। अत्र पदार्कं। नृपाकः। कृष्णादं बृहती
द्वारं मुक्तं कपनसंफलं। धत्री शिवः कपाकात्र नैद्ये कडी खचमं तिक्ता निच। शेषक म्मा गन
सर्वप्रतिपत्त्युत्ति सज्जता। द्वितीया तु कृष्णा प्रवातु कोत्ते न तिह मादिः। कृष्णा द्वितीयादिमा
प्रवाहं यदि सासिता वृषतः सर्वतिथिपिकोक्तेः। माधवानंतं नृमत्तं वृषवीपि द्वितीयापरा। तया च
माधवः। प्रवेद्य रसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्तगा। सा द्वितीयापनाप्या पूर्वविद्वाततो न्ययति। एवं
तीयादुत्तमं तं वा व्याति न क्तापने वा ते न युग्मवाक्यं नैव तत्र विषयः। नैव वा वजीयत्वात् तत्र
तीयाद्विजसतमा। अन्येषु सर्वकार्येषु गण्युक्ता प्रवास्यत इति ब्रह्मवैवर्ताह। गोपीधत्ते तु विद्वा
यमाह माधवः। मुहूर्तमात्रसत्त्वादिनो गोपीधत्ते परे। शुद्धाहं धिकायाम् परे गणयोगप्रशंस

श्रीः
२२

नाद इति चतुर्थपि सर्वमते गणेशवता निरिक्तापेनैवा युमना च त्वापकादशीतया
पक्षि अमावास्या चतुर्थिका उपोष्या च संयुक्ता यना पुनः गणेशवता शिवाधवमि
वदिवसिष्ठाक्षः। नागचतुर्थ्या मिमध्याह्न्यापिनी पंचमीयुत विग्राह्येति निर्णय
मृतमाधवे चार्कः। गणेशवते तु तृतीयायुतेव। चतुर्थरितु तृतीयायामहापुण्यफल
प्रदा। कर्तव्या ब्रह्मिर्निर्वस्य गणनाथ सुतोषिणातिदेमादो जह्ववेव तात। माधवी
योगेशवते मध्याह्न्यापिनी सुरव्या। चतुर्थ गणनाथस्य मातृ विद्याप्रदास्य
ते। मध्याह्न्यापिनी चैत्र्यात्परतश्चैत्यमहनीति बह्वहस्यतिवचनात्। प्रातः शुक्ल
निकैः स्नात्वा मध्याह्ने हजयेत्तथ जितकल्पो विधानाच्चातेन परदिने तत्त्वपरा। अन्य
थापत्यर्कः। वस्तुतस्तु पदं द्वादशमुक्तं चतुर्थ्यादौ गणेशवत विशेषमध्यं दे सजाक्ता
तद्वाप्येव शायुक्तं वचनात्तिननुसारं विवकाणि। सकृच्चतुर्थ्यादौ विदुस्त्यक्तं कर्मा
ननु चतुर्थ्यादौ तिः। तेन सर्वत्र गणेशवते पूर्ववासिहं। संवत् चतुर्थ्या। तु चंद्रोदयश्चतुर्थ्या

या। दिनद्वयेन त्वेमात्रेण योगसत्त्वात्पूर्ववैति केचित्। अन्ये तु दिने द्वमुदूर्तनयादिरूपस्य द
तीयायोगस्याश्रावात्परदिने माधवाक्तं मध्याह्न्यापिनी सत्त्वात् पूर्णत्वाच्च चंद्रोदयस्य
दानस्यादादिवापि दिनद्वये। प्रदोषव्यापिनीयाद्या चतुर्थ्यात्संकरज्जत। दिनद्वयेपि वस्तुत
चतुर्थ्याया विधुर्येदयः। पंचव्रतिभिः कार्या गणनाथपरायणोचितधर्मप्रवृत्तौ वचना
चपत्रेत्याचक्षते। दिनद्वयेतदभावात्तु पंचव्रतं पंचमीतुमावमते सर्वपिपूर्वा। चतुर्थ्यासंयु
ताकार्या पंचमीपरस्यानेह। दिवेकमेव पित्र्ये चतुर्थ्या पक्षे तथा। सितरतिहार। तोतः।
हेमाद्रिमते तु हस्तपूर्वा सत्तापरा। हस्तपूर्वायुता सितपरयुतास्यास्य चमीतिह पिको
के। वस्तुतस्तु हारीता त्रिपुरवासवेष्टया। प्रतिपत्तं चमी चैव सावित्री वृत्तप्रणिमा। न
वमीदशमी चैव नोपारण्याः परसंयुता इति ब्रह्मवेव तात। युतपंचमीतुप्रकर्तव्यापश्चादु
क्ता तु नारदस्यापस्तंबीयतन्नागपूजाविषया। मिस्यन्ते तदेव नृनिर्णयामृतादयः। चम
त्कारं त्रितामणा च पंचमीनागपूजायां कार्यापष्ट। समन्वित। तस्यैव विदितानागा इत रास
चतुर्थ्या इति। तेन नागपूजादापेनैवा युमदनरमदीको दासीयः। चतुर्थ्या चतुर्थ्यातिपक्ता

श्रीः
२४

व्रतरूपस्तु ब्रह्मवैवर्तप्रसिद्धिदिनेसम्यग्निधायनियमंतिशि। दशम्यामुपवासस्यप्रकु
र्याद्वैवर्तव्रतमिति। इदं च शिव उक्तादिनिपरिकार्यं। वैष्णवाचार्यशेवोवाकुर्यात्तदेकाद
शीव्रतमिति शिवधर्मोक्तः। वैष्णवाचार्यशेवोवासो नोप्यतस्माच्चरदितिसौरपुत्राणाञ्च॥
सौपिहेधा ॥ नित्यकाम्यश्च ॥ उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोऽनुमया नपित्तमात्रुडाक्ते॥
पक्षपक्षचकत्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति नानदोत्तेश्च यता। यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं
यसंततिमात्मनः। एकादश्यानुर्जुतीतपक्षयोऽनुमया नपित्तिकोर्मादिषु फलं श्रुतं च का
म्यता। उक्तं। एकादशीव्रतं च गृहस्थातिरिक्तानामेव नित्यं। गृहस्थस्य तु गृहस्थापाम
वव्रतं नित्यं न कुर्यात्। एकादश्यानुर्जुतीतपक्षयोऽनुमया नपि। वनस्थयति धर्मस्य शुक्ल
मेव सदा गृह्णति देवकोक्तेः। न चानन निषेधपाठेन मेव वनस्थायति विषय उपसंक्रियते
न व्रतमिति वाच्यं। अस्य पर्युदासेन व्रतविधिपरत्वात्। अन्यथा पूर्वाक्ताग्निपुराणव
त्तन्निषेधपाठेन गृहस्थस्याधिको रोगोत्थाविरोधः स्यात्। निषेधस्य निवृत्तिमैव फलं

श्रीः
२४

त्वेन विशेषानपक्षणादुपक्षेपसंहा रणयोगात्। अथावस्य धर्मत्वात्वाच्च। तस्मादनेन
सर्वधर्मेकादशीव्रतविधायितो सामान्यवाक्यानां वनस्थयति विषय उपसंक्रियते गृह
स्थस्य गृहस्थापामिति नित्यव्रतप्रतिषेधः। कथं हेतुर्हि संक्रांत्यामुपवासं च ह्येकादशीवासरे
चंद्रसूर्यग्रहे च वनकुर्यात्पुत्रवाद गृहीति नारदादीवचनेषु गृहस्थानिषेधः प्राप्त्यत्र वादिति
चेत्। उच्यते। शयनीवोधे निमग्न्या कुर्यात्तदेकादशी उच्यते। सौपाण्या गृहस्थेन नान्या
हस्ताकदाचनेपाद्ये। गृहस्थस्य उपासकात्। कीमध्यस्थया ह्यहो विहिता सा पुत्रवत्
निषेधः। अन्यगृहस्थानां विधिः। सर्वविधेनां वनस्थयतिषु पसंहा रणं। न निषेधः। प्रस्य
वावात् ॥ शयन्यादिवाक्येन पुत्रगृहीतौ चरमित्यनेन उच्यते। मादौ दिव्याः। दिविवापि।
अशितातु रायनीवोवातरि स्थापयथोनस्यात्मात्मजिनोपीति मदनरत्ने उच्यते।
यथाशुक्लतया ह्यहो दशी संसदा प्रिया। शुक्ला गृहस्थः कर्तव्या उपासंतानदीदनी
सुमुमुक्षुस्तथा ह्यहो नततेनापदाशितिति। निषेधपाठेन काम्यव्रतं च सर्वगृहस्थापामेव हि

श्री
२५

भवेत्येवापुत्रशंभसंशयश्चबंधुयुक्तस्तथैवचोत्तयोः पक्षयोः काम्यव्रतं कुर्वितुं वैश्यवर्ग
ति॥ नारदोक्तिः॥ एतच्च सर्वकालकंदे उक्तं॥ वेदोपावनरस्यस्यत्येवैकादशीद्वयोः उप
वासो गृहस्थस्य गृहस्थायामेव पुत्रिणः॥ पुत्रनिषेधः दृष्ट्यायां सिद्धस्तस्य ततो व्रते इति॥
उपासनादिवृत्तं नृणां हृदयानां हृदयां तिरित्या नित्यं चित्ते समायुक्तं नरविष्णुपरा
यणः॥ पक्षे॥ एतच्च बंधुव्यमेकादश्यामुपोषणं सपुत्रश्च स शायश्च स जनां चित्तसं
युतः॥ एकादश्यामुपवासस्य क्षयमुच्यते॥ नितिनारदोक्तिः॥ पुत्रशंभश्चापत्यमाववचन
न्यायणवृत्तौ पुत्रस्यैवमपुत्राजयरे नित्यत्रावाचितोक्तिः॥ जनयद्दुःखं पुत्राणीति लिं गा
ह्यपुमान्युजो जायते शतश्रुतेश्च॥ उपवासनिषेधे विपरीतावायवीये उक्तं॥ उपवासनिष
ेधे उच्यते किंचित्कल्पयेत्॥ नदुष्यत्पुपवासन उपवासफलं लभेत्॥ उच्यते वतत्रवाक्ते॥
नर्तकविद्यान्तमनादनवाफलं तिळाः॥ श्रीरमथांबुचान्यो यत्तु नृगव्यं यदिवा पितायुः
पुत्रस्तमत्रांतरमुत्तरचेत्येकं तत्र दशमीविधेया अत्रुणादयवधः सूर्यादयवधः

श्री
२५

आद्यामासुडे दशमीत्रोषणं युक्तो यदि स्यात्पुणोदयः॥ नैवोपोष्य वैश्येन तदि
कं करदशीधतमिति॥ अत्रुणादयस्वरूपं च माधवीये स्कांदे॥ उदयान्त्राकचतस्त्रस्तघटि
त॥ अत्रुणादय इति॥ यदपि उदयात्प्राग्यदा विप्रमुहूर्ते दय संयुताः॥ संकीर्णकादशीनाम्न
वैवोपवसेद्गृहीति गात्रुडसौरधर्मादिवचनं यत्रुचि वि॥ आनित्यादयवकाया प्राप्नुहुते द
यान्विता॥ एकादशीसंपूर्णविधान्यापरिकीर्तितेति॥ तदप्युपसंहारप्रायेण नैवेद्यं च उच्यते
यपरमेव हि माडावपेव॥ यद्वृत्तं वैवर्तचतस्त्राघटिकाः पुनरुणादय तिस्रयः॥
चतुष्टयविभागोत्रवंध्यादेनो किं कथितः॥ अत्रुणादयवधः स्यात्प्राग्विपरीतका
त्रयं अतिवधो द्विघटिका प्रमासदशनाडवः॥ महाविधोऽस्ति वैवर्तचतस्त्राघटिका मंदवर्तः
तुत्रायस्तच शिहितो योगः सूर्यादयो वधे चित्ति॥ तदप्यवयवद्वयं पुणोदयवधो वैव
पुनरेतीमाधवीये मदनयने च॥ अत्रुणादयवधः॥ तथा न्यपि ह सोऽङ्गादशीये च पा
त्रुड॥ उदयात्प्राग्विघटिकायां न्यकादशीयति॥ श्रीकृष्णवैवर्तदशीनामदश्यायवधः
कांक्षितिः॥ उदयात्प्राग्विघटिकायां न्यकादशीयति॥ तदप्युपसंहारप्रायेण नैवेद्यं च उच्यते

श्रीः
२६

धर्मद्वयो हेमाद्रौ नात्र संयोगेष्टमत्र गोप्युक्तः निराश्रिते नृयामाह देववादित्रवादने
सारस्वतान्यध्यायनरात्रुणादय उच्यते इति स्मृतेः अत्रैव एषां सर्वेषां साध्यामुहूर्तद्वय
कोडीकारानि निराश्रिते इति वचनात्त्रात्र मानवशास्त्राद्वा हि त्रिदंड त्रिदंडादयानेव त्रुणा
दयाः तदाह मादिः साहचर्यिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटिमानरात्री विषया महत्तया
स्तु रात्री पक्षरपेक्ष्य च सौघटिका इत्युक्तमिति तीत्याहुः तत्र अनुणोदयशब्दास्य
नेकार्थत्वापत्तेः न च मुहूर्तद्वयमर्थः दंडद्वयकमुहूर्तद्वयं विधानं तथाप्यनुपपत्तेः न
हिते पांयामाह त्वमुणोदयत्वं वास्ति मुहूर्तद्वयस्य यामाहस्य च चतस्रो घटिका इ
त्येनेनोपसंहारात् न तदर्थः न च साहचर्यिकात्रयमित्यनेनोपपत्तिरपत्तिः सत्राख्यातेन
चतुर्दंडवेधस्योक्तः चतुर्दंडद्वयद्विदशमीसत्वे हि वेधस्तदर्थः द्विघटिका द्वौ तदयोगा
श्च यद्यमते कियतानुणादयवेधे इत्यपेक्षया साहचर्यिकात्रयमनुणादयवेधे घटिकातो न्य
नदशमीसत्वेन दोष इति तत्रुहं द्विदंडादावपि तदपत्तेः दशमीशेषसंयुक्ताय दिव्याद
नुणादया नवोणोपवेधेन तद्विदशमीसत्वेन तद्विदशमीसत्वेन तद्विदशमीसत्वेन तद्विदशमीसत्वेन
नारदीयपि लववेधेन विदशमीसत्वेन तद्विदशमीसत्वेन तद्विदशमीसत्वेन तद्विदशमीसत्वेन

श्रीः
२६

वनिर्मले स्कांदेपि कळाकाष्टादिगण्येव दृश्यते दशमीविभो एकादशीधिकर्तव्यवृत्ते
नाजन्कदाचनेति माधवोप्याह सोयंकाळदिवेधोनुणादयवेधे सूर्योदयवेधे च मान
इति निगमेपि सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्य दुपक इति अतरवमाधवेनानुणादयादे
इत्यदशमीस्यैव संयुक्तः इत्युधरियोगे संदीर्घा मुहूर्तव्याप्तौ संयुक्ता उदयेसकीणि
त्युक्तः अनुणादयवेधोयदशमीयदीसंगता संयुक्तेकादशीतांतुमोहित्येदत्तवान्प्रभु
तिगतिरुक्तः पूर्वोक्तगानुडादेश्य सामान्यतो विशेषतश्चानुणादयवेधानि विधेह
यत्त्वष्टमनागे रुणादय इति ह मादिणा त्रयं च महत्तया नात्र शितितत्परमते स्वयमेव
पित् अंत्येपुर्त वेधतातस्यं दाषतारतस्या दुपपद्यत इति दोषतारतस्य च प्रायश्चित्त
तारतस्यादवगम्यता तत्राह माडा स्मृत्यंतर अज्ञानाद्यदिवा माहाकुर्वन्नेकादशीनि
रः दशमीशेषसंयुक्ता प्रायश्चित्तमिदं चरतु इत्युपादेनरश्रीर्वागोश्च चदद्यात्सर्वसि
को सुवर्णस्याधर्कं देयं तिळडोणसमन्वितं विध्यंतरतत्रैव ब्राह्मणाभोजयत्रि
शकाचदद्यात्सर्वसि का धरणस्याधर्कं देयं तिळडोणमथापि वेति अत्रवेधतातस्य

श्रीः
२७

इत्येतिहेमाद्रिमादिः नित्राः शतेश्चिद्विदोऽपि विदुः कथमिति वा तदुच्यते किं
तमकारवापुणोदय इति सिद्धं तेन पदपंचाशदुच्यते तदुच्यते तदुच्यते तदुच्यते तदुच्यते
चउक्तोऽवति। अंत्यापितत्तकाणैर्नोक्तः। उदयोपरिविहादशम्येकादशी
यदि। दानवेस्यः प्राणानाथेदत्तवान् प्राकशासन इति स्मृत्यंतरापि स्वाम्याः
शतमादाययदादेतिदिवाकरः। तस्यैहारीदत्तं दत्तं जडासुभायति। तत्रापुणो
दयवेधोवैष्णवविषयः। तदाक्यपुर्वेष्टवगुरुणात्तस्मिन्पुनमाधवीयेस्काद
पदमापन्तोहर्षेवासमुपस्थितो। नैकादशीत्येज्यस्तस्यस्यदीक्षास्तिवैष्णवीविष्ण
पिताश्रिळाचारः सहिवैष्णवेउच्यते। यद्यपिपित्रादेनागसदीक्षायान्तमात्रस्य
वैष्णवत्वं नतुपुत्रादेस्तथापिस्वपानपर्यप्रसिद्धमेवंवैष्णवत्वं स्मार्तत्वं नमन्यतवृद्धः।
तत्तत्सागसेनविष्य। यथाशुक्ला तथाहृष्टायथाहृष्टातयेतया। उल्यतेन
न्यतेयस्तसर्ववैष्णवउच्यते। केचित्तुनवम्यादशमीविधमपिर्यजते। तत्रमूलधर्म
य उदयवेधस्तपसिषोपात्ममतेणोच्यते तदाहमाधवः अपुणोदयवेधोत्रवेधः

३३

श्रीः
२८

सर्वेदिशेति। उक्तोदोदशमीवेधोवैष्णवस्मार्तयोः क्रमात् हेमाद्रिस्तुकेषांविद्वद्ना
पिदशमीवेधमाह। अर्धमात्रद्वेष्टांविद्वद्नाम्यवेधोऽप्यतो कपाळवेध इत्याहुना
यैहप्रियरितिब्रह्मवेवत्राह। केसुतिकन्यायेनापुणोदयवेधस्यचैयंस्तु
तिहेतिहेमाधवः। यस्तपंचदशीहेस्तथेतिविधुः सउपवासातिरिक्तविषय इतिमाध
वैष्णववेधोयसुपवासस्यहृषकः। साहससमुहर्तस्तुयोगोयवधतेजताम
तिनिगमादिस्यत्तद्वत्रमाधवमतेवैष्णवेऽरुणोदयविहात्याज्या। यदातिकाद
दशम्यासतीवहतेहादशीविष्णुयवातदापनोपाध्या। एकादशीहादशीवि
सिक्तवेऽन्यत्तादिना। पूर्वगात्रद्वैत्येदिति विद्वद्वनिर्णय इतिमाधवोक्तः।
स्मार्तवेस्तस्ययत्तदेविहात्याज्या। यदातिकादशीद्विहासतीवहतेहादशीचसमा
त्युनापीतदागुरुस्यः प्रवायति। ननुतथाकात्या। प्रथमहतिसंस्मरणव्याप्याहना
वापुताहादश्याचतथातातद्वयतेपुनरेवच। पूर्वीकात्याहस्तस्ययतिविष्णो

॥२८॥

पंचविंशतिप्रश्नोक्त्यादौ वैकादशीतिथिरिति क्रमश्च गोत्रेभ्यः। मुहूर्तपंचकमनुष्योदयमात्रेण
राशेभ्यः। अन्यथा तत्र द्विष्टकादश्यानावाः संज्ञात्। यदपि हेमाद्रिणा शुद्धसमाशुद्ध
न्यूनत्वाधिकत्वादत्रिकाचेत्सर्वेषां परेत्युक्तं। इतदपि वैष्णवविषयं। स्मार्तनां तु पूर्ववत्त्यवि
रोक्तं। ॥ हेमाद्रिसंततव्यात् ॥ तत्राशुद्धाविद्वाद्यीनं दात्रेधान्यूनसमाधिकेः। षट्प्रकारा
पुनस्त्रिधा दादत्रग्रनसमाधिकेः स्यष्टादशो कादशीनेदाः। तत्र शुद्धाधिकन्यूनदादशो कश्चि
धिकसमदादशिकाचेत्सर्वेषां पूर्वानिःकारेणुत्तराकार्येति हेमाद्रिः। मदनेनेन शुद्धाधिकार्य
रा। संपूर्णकादशीयत्रेति पूर्वोक्तः। अन्यापूर्वाः। शुद्धस्य दसमाहीनासमाहीनाधिकोत्तरा
एकादशीमुपवसन्नशुद्धावेच्छवीमपितिस्कादाह। शुद्धाएकादशी। उत्तराद्वादशी। नच
कादशीविद्वाः इति नान्दोक्तं भूम्ना। अयत्तु उरविद्वापि विद्वास्यादितेपादौ तच्छुद्धाकारं।
यत्तु संपूर्णकादशीत्याज्यापूरतोद्वादशीयदी। उपोष्याद्वादशीशुद्धाद्वादश्यामन्वयपरं
मित्यादितेदं च परं। स्मार्तानां तु पूर्ववत्त्युक्तं। शुद्धन्यूनशुद्धाधिकशुद्धसमाविहान्यून
विहसमावाधिकद्वादशिकाचेत्सर्वेषां परं। प्रथमं हनिसंपूर्णतिपूर्वोक्तस्कादाह ऊ

श्रीः
२२

ब्रह्मदशीकायां विष्णुप्रीतिकामे उपवासद्वयं कार्यं संयुक्तं कादशीयज्ञः प्राते पुन
नवसा। तत्र ते द्वादशीतस्मिन् उपवासः कथं भवेत्। उपोष्य द्वेतिथित्वं विष्णुप्रीति
नत्यरे विष्णुवहो केः। विद्वन्मना समद्वादशीकोटमुमुक्षुणां पुत्रवत्। चपरा।
येषां पूर्वा पुत्रवत्ताये पूर्वतिथौ नरत्ने। विद्वन्मनान्यूनद्वादशिकाच सर्वसर्वः का
र्यतिहेमहिदिः। मुमुक्षुणां पनान्येषां पूर्वतिथौ नरत्ने। विद्वत्समा समद्वादशिका
नद्वादशिकाचमुमुक्षुणां पनान्येषां पूर्वकार्या। दशमिमिश्रिता पूर्वाद्वादशीयदी
लुप्यते। शुद्धवद्वादशी न जलुपाध्यामोक्षकांश्चिद्विरतिव्यासक्तिः। मोक्षकांश्चि
गृहणादन्वयन्येषां पूर्ववत्। सर्वत्रैकादशीकार्याद्वादशीमिश्रितानरेः। प्रातर्गृह
हवा मावायतो नित्यमुपोषणमिति यादोक्तिः। विद्वाधिका समद्वादशिकाधिवद्वादशी
काच सर्वेषां परेन। परागाहेन लभ्यते द्वादशिकलयापि चेत्। तदानीं दशमिविद्वापु
पोष्येकादशीतिथिरिति कथ्यं गौतमेश्वरमध्वमते तु अत्र गृहिणः पूर्वायते उत्तरी।

श्रीः
२२

विद्वाधिका न्यूनद्वादशिकामोक्षपापक्षयविष्णुप्रीतिकामेऽपराकार्या। गृहस्थेन नरत्ने
कार्ये। एकादशीद्वादशीचरात्रिशेषत्रयोदशी उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितशक्ति
कौमेदिनक्षये उपवासनिषेधात्। दशम्येकादशीविद्वाद्वादशीचक्षयं गता। श्री
णासाद्वादशीज्ञेयानर्त्तगृहिणः स्मृतमिति द्वादशातातया क्तेश्च। गृहिणः पूर्
वोपवासः। एकादश्याः शुद्धान्यूनत्वे शुद्धसमत्वे वा द्वादश्याः। न्यूनसमत्वे वा
कादश्यामुपवासः। यानि तु देशान्यनुगता हेति द्वादशाद्वादशी। फलं धर्मा
पत्यधनार्थं वित्रयादश्यानुपारणमिति कामी दीनिदशमीविध्वय्यादशीपार
णयोनिषेधकानितानि विहितानि न पराणि। अत्र मूलवचना नित्यं वस्त्वावा
कनो ज्ञेया। यत्तु कालहेमाद्रौ। बहुवाक्यविरोधेन संदेहो जायते यदा। द्वादशी। इतद्वा
ग्राह्यात्रयादश्यानुपारणमिति मार्कंडेयोक्तेः। संदिग्धपुत्रवाक्ये पुद्वादशीसमुपोष्य
तु तथा विवादेषु सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणं। पारणं च त्रयोदश्यामाज्ञेयमामकमिन्द्र
तिपाज्ञा क्तेश्च। विधसंन्योतिविदो विप्रतिपत्तौ वापराकार्यं कृतं तविलविषयमित्य

श्रीः
३०

लंबकुना। अथात्रोपयुक्तं किंचिदुच्यते तत्र दशम्यामेकादशीयोनेन रसाभिधायकवशो
जनकायै। एकादश्यां ननु जीतितितस्या एव निमित्तत्वात्। निषेधस्तानि च त्यामाका कमा
त्रमपेक्षतहतिदेवकोक्तेश्चाकेचित्तु एकादशीव्रतागत्वेन सर्वधुरेक उक्तिविधानादिभिस्तु
हेतुनिषेधानवकाशात्तान्कान्यव्रतांगे भोजने निषेधः प्रवेत्तते तेन पूर्वदिने एकादशी
मध्योपि भोजनमित्याहुः। अत्राधिकारीमाधवीयेकादश्यायननोक्तः। अत्राप्यवकाशिको
मत्याह्यश्रीतिन्यूनवत्सरः। एकादश्यामुपवसत्यक्षयात्रुश्यापपाता नविष्ये अल
चारीचनारीचशुक्रामेवसुहागृहीति यदुविध्यः पयोजीवतियानारीउपोष्यव्रत
माचरेत्। आयुष्यहंरते नृत्तुनेन केचैव गच्छतीति तद्वृत्तेन नृशविषयमिति प्रागुक्तं।
उपवाससासमर्थत्वात्कंडेयकोर्मयोः। एकवर्तेन नृत्तुनेन तथैवायाचितेन च। उपवास
नदानेन निदादशाकिंचिद्वेत्। अत्र एकवर्तेन यो मस्य उपवासव्रतचरदित्येक उक्तः। द्वि
पवासत्रावस्तहमा। एतेदशार्थः। तन्मयुक्तः सर्वधर्मः संकल्पमंत्रैकवर्तकदिपुदेना
हं कार्यइति मदनरत्ने। तथैव सामर्थ्यशतनिधिनकार्योदति प्रागुक्तं। व्रताः करणत्राय

श्रीः
३०

श्रितमहमाधवीयेकादश्यायनः। अर्केपर्यदयेयात्रो। अत्रैवैषमिदिव। एकादश्यामहे
नत्र उक्तुकावादायणचरत् इति अथव्रतीव। लघुनारदीये दशम्यादिम
हीपाळ त्रिदिनपरिवर्जयेत्। गंधतां बुधपुष्यदित्रि। स भोगं महायशः। तत्र दशम्याविधिः
कोर्म। कोस्यमांसमसूनां श्रवणकान्कोरुषकात्र। शाकं मधूपान् नैव सजेदुपवसन्नि
यं तथा शाकं मांसमसूनां श्रुपुन भोजनं मैथुनाद्युतमस्य बुधानं च कदुशम्याविच्छेदस्य
जेत्। व्रतघ्नान्याह हमाद्रिदेवकः। असह्यज्जलपा नात्र सक्तो बुल्लचवणात्। उपवासः प्र
णश्येत्तदिवास्वापाश्रमं मयुनाह। अशक्तो मदनरत्नेदेवकः। अत्ययेचाबुपानेन नो
पवसः प्रवर्थाते अत्ययेकहे निष्ठुरहस्ये गात्राभ्यंगशिरोभ्यंगतो बुल्लचो नुलेपनी
वतरत्वावर्जयेत्सर्वयज्ञान्यत्र निवाहर्तुं। मदनरत्नेनारदिये। अक्षौरलवणाः सर्वह
विष्णान्नविषविणः। अवनितत्यशयनाः प्रियासंगविवर्जिताः। एषुप्रशुश्रितसुक्तनिर्णया
मृतसमृद्धतेन हि सकृद्यः सरस्य वृत्तास्तन्यं च हि सन्। प्रायश्चित्तव्रतीकृपात्तज्जपन्नामशत
त्रयमित्याध्यावादीदवास्वापबहुश्रुतिनिषेधो। अष्टाक्षरव्रतजिस्वाशतमष्टाक्षरशु

श्रीः
३१

विः। ॐ नमो नारायणायैत्यष्टाक्षरः तत्रैकेपीनमि तावुलचर्गजेखीसंयोगेसा
सतिवेवणे। वृत्तलोपेनचेतयौ चकारवत्तजव नमिति। संयोगस्तु दुकाकादन्यन्न
तः सेकात्मसंयोगमृतं यत्रक्षयः स्मृतशतितत्रैवकात्यायनाक्तः। हेमाद्रौतिसिद्धः उपवास
तथाष्टाक्षरकुर्यादतद्वाचने। दत्तानांकाक्षसंयोगोदहृत्यासप्तमंकर्क। काक्षगुणान्मूलो
ष्टाक्षनिषेधइतिहेमाद्रिः। तदुपरहृत्ये आहोपवासदिवसेरवादित्वादनधावने। गायत्र्या
वातसंप्रतमबुधायविश्रुतिनिर्णयामृतेव्यासः। वज्रयत्पारणमासंब्रताहणायद्वयस
देति। एकादश्यांआहप्राप्तामाधवीयेकात्ययनआह। उपवासोयदानित्यःआह नमिति केउ
वेत्। उपवाततदाकुर्यादाध्यायधित्सवितं। मातापित्रोः क्षयप्राप्तं नृवदकादशीर्गादि। अस्य
योपिदेवांश्च आजिज्येतिसेवितमिति। हेमाद्रादिसर्वनिबन्धेषुपदः। एतेनेकादशीनि
मित्तकेआहहाददयांकाया। मिति वदेतः पुरातः किंच महालय सप्रहः सकलपूज्यः आह
उक्तकंप्रतिविमुक्तपाउडात्। पोषकादश्यांचमन्वादिजहंश्रयाहाः पारिजानेचत्यहोकादश्या
मितिआह बाधितमेवत्रयत्। यदपिस्मृतिचंडिकारूपेदेति। अत्राश्रितानिपापानितडाहु

श्रीः
३१

इतिरेवचामज्जतिपितरस्तस्यनयदेशाश्वतीः समाश्रितितस्यपिरागवाप्तुजिगोचरस्यैवेधंअ
दगेननयतांमहत्साहससिसिद्धिः। योपिः अहृतआहनिचयाजकीपिंडविनाहृताशितिलघु
नदीयएकादश्यांआहनिषेधः समात्तापितृभेन्नविषयः। पूर्ववाक्यतदुहणाह निचयः शु
तिगृहः अत्रतद्धान्याहमदनरत्नदेवकः सर्वभूतभूयं व्याधिः प्रसीदोगुपुशासनं अ
इतद्धानिपुष्टीतेसहदेतानिशास्त्रतः स्कादिपि अष्टोतन्यवतधरानिआपामूर्कफळप
दविब्राह्मणकाम्याचगुरोर्वचनलोषधं इदंचानिसेकधविषय अनुकल्याणानुपापिक
नवविनि। मूर्कफळपयस्तायंमुपसाग्यंनृवेकुड। नत्वेवजेजनवत्तश्चदेवद
णपवदह शयनेचमदुक्तानेमत्याश्चपरिवर्तने नरासूकफळाहारीहृदि
नविरोधिननिर्णयाः सर्ववृत्तधुजेयाः तज्जहादश्यासंकेलप
मुदङ्गुरः उपवासतुगुरुयाधदानादेवधनयदितिमाधवीय
इतः एकादश्यानिनाहिनस्वचाहमपनेहाना। शास्त्रानिपुंडरी
तीरीवादिनातुहेमाद्रासारपुराणो सावित्रापरयवानांम्रा

वास...
काक्षशरण...

श्रीः
३३

उपवेत्त। अत्रमूर्च्छामोहो ज्ञेयो एकादशी द्वादश्यां रेकले मंत्रेणोपवासः। पार्थिवेन शक्तः स्थितः
पवासद्वयः। एकादशी मुणोर्ध्ववद्वा दशः। समुपवासो दिति विष्णुः नरस्यार्द्र। अत्राक्तानुद्वादस्यानव
एवमेकादशी त्यक्त्वा द्वादशी समुपवासयेत्। पूर्ववासराजं पुण्यं सर्वशान्तो यथाशायामिति तत्रैव शक्तिः।
यदा त्वत्वाद्वादशी तदोक्तं न दृश्ये। अदा भवति अल्पापि द्वादशी पारणादिने। उषः काले द्वयं कु
र्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदा। नानदीयेपि अल्पायामर्थं विषे द्वादश्यामनुप्राप्तदया स्नाना
चनक्रियाः कार्या दानहोमादि संयुता इति। संकटेनुमाधवीये देवकः। संकटविषमप्राप्तद्वयं पुन
पारयेत्कथं। अद्रिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति। अत्र केचिदाहुः अपकर्षवा
क्यान्यनादितां विषयाणि। अग्निहोत्रादीनां श्रोत्रत्वेनापकर्षयोगादिति। द्वादश्यां च
प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्या। द्वादश्याः प्रथमः पादो रुचिवाससंज्ञितः। तमतिक्र
म्य कुर्यात्तत्पारणं विष्णुतत्पन इति निर्णयः स्मृतं नरत्नच विष्णुधर्मोक्तेः। अत्र केचित्
गिरते। यदा नृयसी द्वादशी तदा पिप्रातर्भुक्तं त्रये पारणं कार्या। सर्वेषामुपवासानां प्रा
तरे वरि पारणेति वचनादिति। अस्मद्गुरुवक्ता बहूनां कर्मकाकानां विनाऽकरणवा

श्रीः
३३

घापतेः प्रागुक्तवचनेन श्रुत्या द्वादश्यामेवापकर्षविधानापदशक्त एव कार्यं। प्रातः शक्यं तत्सा
यं प्रातर्दिजातीनामशर्नश्रुतिवो दिति मितवदयनाहुः वाचित्तेषु पत्रः नवावाक्यविशेषः
पुनर्जानसायपापणानि हृत्स्यर्थत्वात् तस्य स्यादुः। प्रमादनेकादश्यापवासान्तिक्रमः परादे
वाशोह। एकादशी विष्णुताचे द्वादशी परतः स्थिता। उपोष्याद्वादशी त्रयदीक्षेत्परमं पदमिति।
कैश्चिद्विष्णुना चोदितं पदं। अत्राविरोधिनो नियमाः सर्वत्र तेषु बोधव्याः अन्यत्र न वपस्त्रिव
स्थित इति दिव्य इति श्रीनारमहर्षि उवाच उवाच उवाच उवाच उवाच उवाच उवाच उवाच उवाच उवाच
र्णयः द्वादशी उपवेत्तं युग्मवाक्यात् द्वादशी उपवेत्तं व्या एकादश्या युता प्रज्ञा। इति स्तो
त्रं त्रयुदशी उपवेत्तं मते शुक्ला पूर्वा कृष्णांतरा त्रयोशान्तिथिः पूर्वः सितोऽर्धो सितः पश्चादिति दी
पिकोक्तः शक्ता त्रयोदशी पश्चात् कृष्णा त्रयोदशी तिमाधवाच्च। चतुर्दशी उपवेत्तं मते कृष्णा पूर्वा शु
क्लांतरा। उपवासो नृद्वयपिपरेति मदनरत्न। पौर्णमास्यमावास्यां नृवित्री व्रतं विनाप्येयाद्याह
तविद्वन्कर्तव्ये दशपूर्णकदाचना वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठसावित्री व्रतमुत्तममिति ब्रह्मवैवर्तात्
अमायायागविशेषोऽपराजितात्तत्पः। अमावास्या उपवेत्तं नृयया नृनिष्कृतस्यैव। जाद

श्रीः
३४

वीर्यामात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् अमावास्यामवारेण सप्तमी चतुर्थी चोमवारेण विषुव
वसदृशफलं तत्रैव व्यासः सिनीवाली कुङ्कुमादिपिष्टादि सामदिने चतुर्थी गोसहस्रफलं
दद्यात्तत्र नैवेद्यं निनाहती इहेमाद्रौ बृहन्मनुः श्रवणाश्विनधनिष्ठा इनागसदेवतमस्त
के यद्यमात्रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते नागदेवतः माश्लेषा मस्तकामृगशिरः प्रथमपाद
स्त्यन्ये स च सर्वेषां अथेष्टिकाकाः गोष्ठिलाः पक्षाता उपवास्तव्याः पक्षादयानि यष्टव्या
ति उपवास्तव्याधानं तत्र मध्याह्ने तत्पूर्ववापव प्रतिपत्तं धौती दिने यागः सर्वाह्ने वायव्या
कुर्याद्विषुव समाप्यते उपोष्यतत्र पूर्ववास्तदहर्याग इष्यते इति लोकाक्षिवचनात् अत्र च देवा
विभागः आवर्तनात् पूर्ववास्तदहर्याग इष्यते इति लोकाक्षिवचनात् अत्र च देवा
इति मदनमन्त्रवचनात् मध्याह्नादहर्ध्वं संधौ माधवमन्ते परे क्रियायाः अपराह्णं यवनात्राय
विषुव समाप्यते उपोष्यतस्मिन् हस्तिश्रोत्रे याग इष्यते इति तत्रैव हेमाद्रौ सप्तपराह्ण
संध्यायां परदिने प्रतिपत्तुर्था चतुर्थी च सति द्वितीया दिक्षु सति तृतीया दिक्षु सति
पौर्वादितीयेषु यष्टव्यं बुद्धिजातिभिः द्वितीया सति तृतीया सति चतुर्थी सति इति द्वितीया

श्रीः
३४

ये चित्तिके मुक्तिकार्येन तुर्यां रापरां तुरीये चित्तिरूपाणो पाठः स्पष्टार्थ एव न
या त्रुतापंचदशमी प्रगादिता याज्ञयनामीनी चतुर्विधं मायां स्याद्भूतं कव्यादि किं
यतिवचनाच्चैव चिदा मदनमन्त्रेण चतुर्दशी चतुर्थीमात्रमावास्या दृश्यते श्रोत्रे प्रति
पञ्चदश्यात्पूर्वतं वैवकारयेदिति यत्तमाधवः यस्तवाजसनेयी स्यात्तस्य संधिदिना
तुभान्नकाप्यन्वाहितिः किंतु सदा संधिदिनं हितेत्याह यच्च काकादशेषु कौ आव
र्तनादधः संधिदिनाद्याधाय तदिना परे दुरिष्टिरित्याहुर्विषावाजसनेयिन इति यच्च म
दनमन्त्रेण मध्यदिनाद्यादहर्नीहयस्मिन् प्रकर्षणः संधिवियंतृतीया सारवर्तिकावा
जसनेयिव्यातस्यामुपोष्याथपन दुरिष्टिरिति एतत्तयोर्णमासी रपरमिति तत्रैव आवर्त
नाच्च त्रैविंशतादात्रावमासद मध्यह्नादहर्वाक्प्रमासातृतीयेत्यर्थ इति तत्पूर्ववापव
जानी श्री अत्र नैवेद्यं दद्यात्तत्रैव व्यासः सिनीवाली कुङ्कुमादिपिष्टादि सामदिने चतुर्थी गोसहस्रफलं
दद्यात्तत्र नैवेद्यं निनाहती इहेमाद्रौ बृहन्मनुः श्रवणाश्विनधनिष्ठा इनागसदेवतमस्त
के यद्यमात्रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते नागदेवतः माश्लेषा मस्तकामृगशिरः प्रथमपाद
स्त्यन्ये स च सर्वेषां अथेष्टिकाकाः गोष्ठिलाः पक्षाता उपवास्तव्याः पक्षादयानि यष्टव्या
ति उपवास्तव्याधानं तत्र मध्याह्ने तत्पूर्ववापव प्रतिपत्तं धौती दिने यागः सर्वाह्ने वायव्या
कुर्याद्विषुव समाप्यते उपोष्यतत्र पूर्ववास्तदहर्याग इष्यते इति लोकाक्षिवचनात् अत्र च देवा
विभागः आवर्तनात् पूर्ववास्तदहर्याग इष्यते इति लोकाक्षिवचनात् अत्र च देवा
इति मदनमन्त्रवचनात् मध्याह्नादहर्ध्वं संधौ माधवमन्ते परे क्रियायाः अपराह्णं यवनात्राय
विषुव समाप्यते उपोष्यतस्मिन् हस्तिश्रोत्रे याग इष्यते इति तत्रैव हेमाद्रौ सप्तपराह्ण
संध्यायां परदिने प्रतिपत्तुर्था चतुर्थी च सति द्वितीया दिक्षु सति तृतीया दिक्षु सति
पौर्वादितीयेषु यष्टव्यं बुद्धिजातिभिः द्वितीया सति तृतीया सति चतुर्थी सति इति द्वितीया

श्रीः
३७

युग्मयनध्वपक्षयुग्याहसंतिपतेरुकाकोनोदेशातिर्होयसुत्रोक्तोदगयनाबाधेनसोमाभिसं
धिरूपकाकांतरविधानादुदगयनैवपक्षयतइत्युक्तं। द्वितीयपक्षयुग्मयनयज्ञउपनमेदिनिसर्वकाळा
स्मृतोक्तइतिउरुदाजसूत्रादिसर्वशब्दस्यचविश्वजिन्सर्वपक्षइतिवद्व्याप्यप्रयोगादसर्वकाळबाधइति।
तेनदक्षणापणपितृवतीत्युक्तं। षडनुग्राह्यदेवतातग्राह्यतत्ररुचपटस्वापिकतुष्टुपुत्रवतीत्यु
क्तमितिदिक् श्रीहलमोवास्या त्रैधावित्रिक्तिदिनतृतीयोत्राणोऽपराहअगस्तह्यापिनीसाग्निकुर्या
द्याविडांवाहार्थकंश्राहृशीणेरजनिशस्यतोवासरस्यतृतीयंशेनातिसंध्यासमिपइतिकाल्यायनात्
देशाहंतुयत्रोक्तंपावणतत्प्रकीर्तितं। अपाराहपितृणांचतत्रदानप्रशस्यतइतिशतपोक्तिश्चा ता
दिनहयेतत्रसत्सवापराहव्यापीदेशीग्रहाः। यद्यत्रवेद्येधविहितःसर्वापाराहस्थितइतिदीपिकोक्तेः। श्रीः
पुत्रकास्त्रीजिनिः। चतुर्विहाममावास्यामोहादृशीनतोपिवा। श्राहृकर्मणिरेकुपुस्तेषामा
युःश्रीयतइतिहपराहचतुर्दशीपरमितिश्राहृहमादिः। दिनहयेऽपराहव्याप्त्यत्रावत्रातो
व्याप्तोचतिथिस्तयपूर्वतिहेमादिः। यदाचतुर्दशीयामेवुरीयमनुष्ठनयेत्। अमावास्याश्री
यमाणातदेवश्राहृनिधतइतिकाल्यायनात्। श्रियमाणपदिनपराहव्यापितनित्य
यत्रदिनहयपराहव्याप्त्यादोतिथिरहाचहारीतः। त्रिमुहूर्ताचकतेव्याहर्वाखर्वविबद्धः। कुहू

श्रीः
३७

नध्वयुग्मिः कार्यायथेष्टसामग्रीतिरुः। त्रिमुहूर्ताचवेतुपूर्वनेत्यर्थः। पीडपितृयज्ञस्तुकाळा
बनेर्यादिनामूर्वद्युःकार्यहासवोवांगत्वापिडपितृयज्ञइतितत्सुश्राद्धं व्याख्यातंचेतर्क
कदायः। एवंएवदेशीसिउपितृयज्ञापश्चात्। कुतः। अंगत्वात्। तथाचश्रुतिः। तस्मा
त्पूर्वद्युःपितृभ्यः क्रियतउत्तममहदेवान्यजतइति। पूर्वद्युःपितृभ्यायज्ञं निष्पृणीयश्रा
तदेवैयं प्रतनुतइतिवातेनतन्मतेगमवासा। तदुक्तं। अंगवासमहि व्याहारादिति।
नवेकमतचतुर्दशीयुक्तादशीपिडपितृयज्ञइति। श्रीनंतग्राह्यतुपरचुरित्युक्तं। अत्रह
ध्याप्याचानोदश्यतो। अगस्तवा। नोत्रुपनदिनेमुहूर्तमपिदशीसत्तत्रैवपिडपितृयज्ञः।
तदात्रपस्तंबः अमावास्यायांयदहश्चइनेपशातितदहः पिडपितृयज्ञकुत्र
तइति। अस्यउददतीयाव्याख्या। पिडयुक्तहपितृयज्ञः पिडपितृयज्ञः सचकमा
तर्यनतुदशीश्रापः। यथावक्ष्यति। पितृयज्ञः स्वकाळविधानादबनंगस्यादिति।
तत्रयदहश्चइमसनपउयतिपचदश्याप्रतिपादिवातदहः कुत्रुनो। यदहस्तयाः। सधिरु
दहृत्रित्यर्थः इति। श्रीनामाडागोप्याह। पिडपितृयज्ञस्तुपूर्वसंधिमहावात्रापना

श्रीः
३८

हृदि। अतः पूर्वसंधिदिने पिंडपितृयज्ञः। इतपयश्रुतिरपि। यदेवैतन्नापुनस्तु न
पशुदृष्टेः। श्रुतिद्वयोदहाति। पूर्वसंधिदिने हस्तवर्तिः पश्चाद्वाचिदोनदृश्यते एव
त्यभिः स्यात्। अपि पिंडपितृयज्ञः क्रम्य दृश्यमाने तु पोष्यश्चोदते यज्ञः। अतः स्यात्। तस्मा
दिति। अमावास्याशब्दस्ति शिवचन एव पूर्वोक्तोपस्तंबसूत्रे यदुक्तं न पश्यत। तत्त
द्वययोः प्रतः। अतश्चतुर्दश्यां च दृश्यसीं वा तद्युक्तं दृष्टेः पिंडयज्ञः। यदुक्तं यद
स्त्वेव दर्शनं न तिसृदमाः तत्संयापेक्षया देयी। शीर्षा वा इति चेत्संपीतियदुक्तं दृश्यमान
पितृचतुर्दश्यापेक्षया च कात्यायनोक्तेः। दृश्यमानोप्येक इति गोत्रलोके। दृश्यमान
नोप्येक। यस्यां संध्यागतः सोमो मृणाळमिव दृश्यते। अपराह्णस्य स्तस्यापि पिंडपितृ
यज्ञो भवति। इतिहाजीतोक्तेः। चतुर्दश्या कालश्चातः कात्यायनोक्तः। अथ मेवात्र चतुर्दश्याः
शीर्षा भवति चतुर्दमाः। अमावास्यायां पुनर्वातु पुनः किञ्च चतुर्दश्या इति। तेन एव पुनरेवपि
तयज्ञस्तु चिवात्। ककाचार्येनापि अपराह्णपिंडपितृ

श्रीः
३८

यद्विद्वद्वादेन निमावास्यायामिति कात्यायनसूत्रेऽदनेन सय एवोक्तः। तीस्मिन्नेव
दहाति श्रुतेः। अतस्तस्मात्तच्चतुर्दश्यायुक्ते दृष्टेः पिंडयज्ञे सति परिद्विनेया गोत्रोक्तिः।
तदेतन्न। अथमपिह मादिककादि व्याख्याने अपस्तंबेन तस्युपागमात्कातीय
बोधायनो विषयः। आश्वलायनानामपि शेषपर्वणि पिंडपितृयज्ञः। तथा वसुत्रे।
अमावास्यायापराह्णपिंडपितृयज्ञात् इति। अत्र नात्रायणद्विः। अमावास्याशब्द
प्रतिपत्त्ये चतुर्दश्याः संधिवचनाप्यत्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तद्व्यहोनात्रैव ततो। तस्याप
रिक्तं चतुर्थं भागं पिंडपितृयज्ञः कार्यः। अपराह्णसंध्योर्जनीये वाहनि। यद्वहोनात्र
इति वाति यसंधिः स्यात्तदोपवसथ्य एवाह निश्चित इति। अयं च समाप्तीति। तात्पर्य
पिंडपितृयज्ञाद्व्यतिरेकेण कार्याः। व्यतिरेकेण तांसां न्याः सहानुष्ठानं। एतच्चतुर्दश्याया
नपिंडार्थसंज्ञेति सूत्रवृत्तिरुक्तार्त्ता। संप्रत्यक्षं चतुर्दश्यायां चतुर्दश्यायां चतुर्दश्यायां
गणशब्दो ह्येतापनेदिकवक्तुः पिंडपितृयज्ञः कार्यः। इतिहताऽन्वयः। चतुर्दश्यायां चतुर्दश्यायां
पावर्णिकाम्यमायुर्दयः प्रसक्त्यामकादिमथाप्यानि स्यात्तद्व्यहोनात्रैव ततो। तस्याप

श्रीः
३९

दुहत्याग्नौ कनूणमित्युक्ते दर्शनां आह स्थापलीपाको नियत इति गम्यते रत्नात् किं वाक्यं अपि
तु यज्ञे एवेति पूर्वदिने व्यतिषंगः सिद्धः । प्रयोगपारिजाते तु वार्षिक आहारे नपि व्यतिषंग उक्तः
किमुत दर्श आहस्यो न्यायविदस्त्वादुः । सूत्रस्य वृत्ते असं पूर्ण दर्श विषयत्वात् त्वं उपवापि पूर्व
दिने केवळ आहं परदिने च केवळः पितृयज्ञः कार्यः । अत एव केवळ इति कृतानां प्रापूर्वः स्था
लीपाकः । आद्यत सर्व आहेषु प्रसंगादिति प्रयोगपारिजाते त्ति नप्यत द्विषयत्वात् पूर्वदिने च आ
हं ग्नौ करणमवनयाणि होमः । चतुर्षाद्येषु साग्निनां वक्तुं होमो विधियते । पितृब्राह्मणह
स्त्यादुत्तरेषु चतुर्षु पितृशिराष्टनियमात् । न च लोकां कामोप कस्य कथं गृह्याग्नाहोमः ।
नान्याग्नापकमन्याग्ने जुहुयादिति निषेधात् । मेव आहस्य गृह्यत्वेन समाहो ग्नौ पचनाग्ना
वाकर्तव्यत्वात् । तस्मात् पूर्वद्युः केवळ आहं न व्यतिषंगः । इदमेव च युक्तं आहिताग्निना दुस
वीधानि नाहो धानि नावो संपूर्णं खंडे वा दर्श आहिताग्ने एवेति पितृयज्ञः कार्यं नितु दर्श आह
व्यतिषंगेणेति विस्तारं नितु विनमामः । संपूर्णं दर्शं च विशेषमाह लोकाक्षिः । पक्षांतं कर्म नितु स्व
वेच देवं च साग्निः । पितृयज्ञं तत्तु कुर्यात्ततो न्वाहार्यं कबुध इति । पक्षांतं कर्मा न्वाधानं अ

श्रीः
३९

न्वाहार्यं दर्श आहं । अयमेव साग्नेर्जीवसिद्धकस्य पितृयज्ञात् कोऽप्येतस्यापिकात्या
यने न होमांतं मनान्नो वेत्यान्नात् । पितृयज्ञात् करणे प्रायश्चित्तमाह परत्रारमाधवी
येकात्यायनः । पितृयज्ञात् यजेत्तु वेच देवात्यये पितृ । ओजने पतितान्नस्य चतुर्विधानं यज्ञ
वेदित्यनर्कं प्रकृतं सत्तु सनामः । निरग्निकादि चित्त्वासास्या कुतपकाळ व्यापिनी ग्राह्या
तुत विद्वाप्यमावास्या प्रतिपन्निश्रितापवा । पितृयज्ञे कर्मणि विद्वाद्ग्राह्या कुतपकाळिकी
तिहावतिक्ते । इदं च निरग्निकादि विषयः । सिनीवाली द्विजेः कार्यं साग्निः केः पितृकर्मणि
स्त्रिभिः । चतुर्षुः कुरुः कार्यं तथा चाग्निः द्विजेः पितृलोकाक्षि वचनात् । अत्र साग्नि
नोपासनाग्निर्गोति मदनया विजाते उक्तः । सिनीवाली दृष्टं चंडा तथा च व्यसा । दृष्ट
चंडा सिनीवाली नष्टं चंडा कुरुः स्मृतेति । पूर्वदिने परदिने एव वा तद्वा पितृसेवया
स्या । अंशव्यापित्वे वेषमधिकं काळ व्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वयं रातः समया साति
पितृयज्ञे प्रवृत्ता ह्येताम्यनपरा । तिथिस्तय सिनीवाली तिथिर्द्वौ कुरुः स्मृता । साग्नि
पितृकुरुः । यावेदवदांगवेदि तिथिः प्रवृत्ता वचनात् । दिनद्वयं संपूर्णं कुतपव्याप्तिस्तीति

श्रीः
५१

कृत्वा च इत्यस्य ग्रहे यदा। मुक्तिं दृष्ट्वा तु उक्तं च स्नानं कृत्वा ततः परं। अहोरात्रनिषेधाः सूर्यग्रह
स्तास्ते मदन्तरिते गार्ग्यः॥ संध्याकाले यदा नाहुर्ग्रसते शशिः। तदाहर्नैव भुंजीत रात्रौ
पिकदा चनः। सायं संध्यायां सूर्यस्य ग्रहस्तास्ते पूर्वोक्तं रात्रौ चनोक्तं। प्रातः संध्यायां च
इस्य संध्यास्तस्ते पूर्वोक्तं रात्रौ चनोक्तं। अस्मिन्श्चादिनमोक्तं चनोक्तं। चंद्रग्रस्तास्ते उत्तरदिने संध्या
होमादो न दोषः। तदा होरा नाः। ग्रहे चार्तंगते चिदोहात्वा मुक्त्यवधानं। स्नानहोमा
दिकं श्राकार्यं भुंजीत दुदये पुनः। एतदानीं हिताग्निविषयं। अहोरात्रे ब्रूतोपायनीयमश्री
त इति कात्यायनोक्तं ब्रूतस्य श्रोतत्वेन विहितत्वे च न च प्रवळत्वात्। आहुतिर्ब्रूतं कुर्यादिति
निर्णयदीपः। रागप्राप्तो जने का के नित्यमायं। तेन ह्यरादा विवर्तनो जनमिति ककुत्सारिणः।
बाळवृद्धा उपाणां उग्रहया मात्पूर्वमेकया मो निषिद्धः। सायाह्न्ये ग्रहणे चेत्यादपराह्णे न भोजनी
अपराह्णे न मध्यह्नि मध्यह्ने न तु संगवे। भुंजीत संगवे चेत्याह्न्ये न भोजनं क्रियेति माह्णे यो
क्ते। इदं च बाळादिविषयं बाळवृद्धा उपाविनेति पूर्वोक्तं। वेधकाळे ग्रहणे वापक्वमन्त्रेया

श्रीः
५२

ज्यं सर्वेषामेवर्णानां सूतकं चाहुदरीने। स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्त्री विवर्जयेदिति हे
मादौ षड्विंशन्मतात् श्रुतमिति तदंतरितस्योपलक्षणं नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपुरुषितं च य
दिति मितोक्षरायां वचनात्। अयमर्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिर्निर्विधे च मेधातिथिः। आ
यना के पयसूत्रं दधिस्नेहाज्यपाचितं। मणिकस्थोदकं चैव न दुष्येद्राहुस्तकं। मन्त्र्यमुक्ता
कृत्या। अन्नपक्वमिह ज्यं स्नानं सर्वसनग्रहं। वारितक्रारनाकादिति कदं न दुष्य
ति। जके तदोषा गंगाविषयः। ग्रहाक्षितजले पीत्वा पादकं स माचरेदिति चतुर्विंशतिसते
न्यजलस्य दोषोक्ते। वेधकाळे ग्रहणे वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीयकस्यायनेन। च
इस्य ग्रहे भुक्तौ स्नात्वा प्राजापत्येन शुध्यति। तस्मिन्नेव दिने त्वात्रिंशत्त्रेणैव शुध्यतीति ग्रह
णे च त्रिंशत्त्रेणैव रात्रौ वासः। त्रिंशत्त्रेणैव रात्रौ वासः। एक रात्रिमुपाय्य वस्त्रात्वा दत्ता च शक्ति
तः। कंचुकादिव सर्पस्य निवृत्तिः पापकोत्रातः। त्रिंशत्त्रेणैव शुध्यतीति चतुर्विंशतिसते
दत्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सहति हेमादौ लिंगोक्तेः। इदं च पुन्यतिरिक्तविषयः। आदित्य
हनि संक्रांतो ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। पारणचोपरवासं च न कुर्यात्पुनराह्णेति जे मिति वचनात्।

श्रीः
४२
स्य

यदाहुरवेयस्तस्मिन्साधुविष्णुः प्रहृष्टयं हि वावाकादिवः क्रोडोजनं ननुपवासः। सायद्वेय
हृणं चेत्यादिति पूर्वोक्तं मार्कंडेयवचनात्प्रायाः संगेवेश्वायाः चारुदेसंगवादधः। मध्याह्ने
परतोऽप्रीथान्नोपवासोपविग्रहे इति स्मृतेश्चेति हेमाद्रिः। चारुदापराहः साधवमतेषु
विष्णोपितत्रोपवासएव। अहोरात्रं न चोक्तं मिति पूर्वोक्तं निषेधस्य तेन पिण्डनीयत्वात्।
उपवासनिषेधस्तत्रातृपोपवासपरः। कृष्णकारुणिनिषेधवदिति। मदनरत्नपेवा तथा व्या
सः। रावेग्रहः सूर्यवारसोमसोमगृहस्तथा। चंडामणि रितिरव्यातस्तत्र दत्तमंतके। वारेषु न्य
षुयस्युप्यग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। तत्पुण्यं कोटिगुणितयोगचंडामणोस्मृतं। अत्र चाद्यंतयोः स्ना
नं कुर्यात्। ग्रहमाते नवे शस्त्रानं गृहस्ते होमो विधीयते। मृत्युमाने नवे दानं मुक्तस्नानं विधी
यते इति हेमाद्रौ वचनात्। स्नानं स्यादुपरागादो मध्यह्नमः सुराचनं मिति ब्रह्मवैवर्तपुराणे। सर्वेषामे
व वणिनां स्नानं कुर्यात्। सचेत्तत्र नवे स्नानं स्नतकान्ने च जयेदिति ब्रह्मवैवर्तपुराणे। सचेत्त
त्र स्नानं नये मिति मदनरत्ने उक्तं। भागवार्चनं दीपिकायां चतुर्विंशतिमते। मुक्तायस्तनकु
र्वीत स्नानं गृहणस्नतके। स्नतकी नवे शस्त्रावद्यावत्प्रादपराग्रहः। इदं स्नानं मंत्रकं कार्यमिति स्मृति

श्रीः
४२

स्नानं बल्यं। तत्र विशेषो तत्र तीर्थविशेषो चारुते गंगास्नानं न कुर्वीत ग्राहाणे चंद्र
सूर्ययोः। महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधि व्यासः इंदोर्लक्षगुणं पु
ण्यं नवे दशागुणं ततः। गंगातोषु दसं प्राप्ते इंदोः कोटी नवे दशा। गवांकारि सहस्रस्य यस्मिन्
उते नयः। तस्मिन् लक्षं तस्मिन् गृहणे चंद्रसूर्ययोः। असं उवे तु नाथवीये शरवः। वापी कृतडागपु
त्रिप्रस्ववणे पिचा नद्यां नवे देवस्नातस सप्तसी प्रहृता बुनि। उच्छादक नरास्नाया कुरुप्ये चंद्रसूर्ययोः।
तत्र तारतम्यमार्कंडेयः। शतमुच्छादकोत्पुण्यं मणिकुपनादकात्। त्रिभिर्मुहूर्तापुण्यं ततः अथ
वणादकं। नतोपि सारसपुण्यं ततः पुण्यं नदीजने। तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्युपावने। ततः स्नतोप
गंगातु पुण्यं पुण्यं स्नतो बुधिरिति उच्छादकमात्रं विषयं तथा गोदावरी महापुण्या चंद्राकुरु
मन्विती। सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमो नृते महापुनः। नर्मदा तोयसंस्पृशे कृतवत्त्वा नवे ति हो प्रदी
चंडादयः प्राचा सरवंडा। गवां नागां स्निग्धा धान्यं नत्नानि कनकं मही। संप्रदायकुनुक्षेत्रे यस्मिन्
लभ्यते नरेः। तदिदं ग्रहणे नो यथास्नानाद्वा तेषु पूर्णं। तत्रैव सोऽपु गणे बुधिरस्नानं मुपकुरु
दानानि यानि लोकेषु विख्यातानि मनिषिभिः। तेषां फलं मवाप्नोति यद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। देवीपु

श्रीः
८३

माणे। गंगारं कनखत्तं पुण्यं प्रयागं पुष्करं तथा। कुतश्चैवं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवा करे। स्ना
नासं च वेस्मरणवाकायी स्मृत्वा तत्र क्रुदु फलं दृष्ट्वा दृष्ट्वा सर्वघनाशनं। स्मृत्वा गोमधपुण्यं
तुपीत्वा सोत्रामणले चैदा स्नात्वा वाजी मखं पुण्यं प्राप्नुयाद विचारतः। रविचंद्रोपयोगे च
अथ न चोत्रे तथेति मार्क देयोक्तेः। अत्र आह माह कृष्णशृंगः। चंद्रसूर्यग्रहयस्तु आह
विधिवद। चरेत्। तेनैव सुकळाष्टुष्टी इत्यादि प्रस्यवेकना भानते सर्वस्वेनापि कर्तव्यं आ
ह वैवाहुदशाना प्रकुर्वीणास्तुना स्ति कथात्यं के गोपिवसीती विष्णुः राहुदशानदत्तं
हि आह माह इतारकं। इदं नामान्तेन हे मन्ना कार्येन तन्नेन। अपद्यन ग्रातीर्थं च चंद्रसूर्यग्रहे
तथा। अमा आह प्रकुर्वीत हे म आह मथापि वेति शाता तपोक्तेरिति हे मा डि मा धवा दयः। अ
परा कस्त एतद्विज्ञानाया का सावेद्व्यतीर्थ आह वर। पाका सावेद्विजातीना मा स आह वि
धीयत इति सूमुद्रुक्तेः। सो हि के यो यदा सूर्यं ग्र सते पूर्वसंधिषु। गजकाया दुसा प्र। क्रातस्यो
आह प्रकल्ययेत्। एतेन ज्ञेयोजयेदिदं एतदुमे सुमुद्वेज इति वायवीयोक्तेः चेत्याह

श्रीः
८३

विज्ञानेश्वरोप्याह। ग्रहण आह भोक्तुर्दोषोदाह न स्यु इत्यति। सूतके सूतके मुद्रु गृहीति वाशि ठास्तेरे।
चायाया हस्तिनश्च वन नृयः न नृयः पूरुषो भवेत्। इत्यापस्तवेन नृज जेननि वेधात्। अयंचतिष
धः आह उक्तः। हस्तिचाया साहचर्येति। अत्र ग्रहणानिमित्तक आह नैवा मा संक्रात्यदिनिमित्त
कानां सिद्धिः। दक्षिणालययानपीतिका कादशोक्तेः। अत्राशोचमध्यपिस्तान आह दिका
यमेवा। सूतके सूतके च वनदोषो राहुदशाने। तावदेव न वेच्छीर्या वन्मुक्ति न दृश्यते। इति माध
वीये वृद्धवसिष्ठोक्तेः। स्मात्तक मपरित्यागो राहो रन्यत्र सूतके इति व्याख्या दोक्तेः। काकादश
गिराः। सर्ववर्णाः सूतके पिष्टमृके राहुदशाने। स्नात्वा आह प्रकुर्वीत नृद्वानं राव्य विवर्जितं। मद
नपरिजातयवै। तेन स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दान आह विवर्जितमिति निर्मूलं वदंतो गोडाः पुरास्ताः
इदं च मुद्रि न विज्ञेयान्मदीक्षा पुनश्च पण्णादिसर्वस्मात्तक मविषया मद नृत्वेप्युर्व नृज
स्वलायास्तु आथर्गवाचनदीपिकायां सूर्योदयतिबंधे। न नृजकादि दोषास्तय हे हो मज्जा
दिषु ग्रहस्ते स्नायात दुदक्यापित्थ्यादु हतवारिणीति। अत्र० स्नानेन मित्तिके प्राप्तिना रियाद रजस्त
त्या पात्रोत्पित्तो तोय न स्नानं कृत्वा वृत्तं चरेदित्यादि मित्तादयोक्ता विधिद्वयः। तथा० ग्रहणमात्रा

श्रीः
४४

इति आह दिकार्यं ग्रहणे ह्यहसं कतिपयात्रातिप्रसवेष्टुच। दानं नैमित्तिकं हेयं पात्रावपि तदिष्टते ह्य
पनाकं व्यासक्तः। चंद्रग्रहे तथा पात्रो स्नानं दानं प्रशस्यत इति देवकोक्तेः। यदा तु ज्योतिः शास्त्रागम्यो
दिने चंद्रग्रहो नात्रोचसूर्यग्रहस्तदा स्नानादिनकार्यं। सूर्यग्रहा यदा नात्रोदिवा चंद्रग्रहस्तथा। तत्र
स्नानं न कुर्वीत। तथा दानं च न क्वचिदिति षड्विंशत्यात्माता। ग्रहणादिने वार्षिक आह आहोतु प्रयोगणा
रिजाते गोष्ठिकालः। दशैविग्रहे पित्रोः प्रत्याह्विकमुपरिस्थिते। अन्ते नासंभवे हस्ना कुर्यादा
मेन वासुत इति। अत्र दर्शय विपितु सुतशब्दाः प्रदर्शनात्। न्यायसाध्यात् ते च न चंद्रग्रहणपि
संविदादि क्वार्षिक मन्मादिना तदिन एव कार्या मिति मदन पारिजाते व्याख्याते पृष्ठी चंद्रो
दयेष्वेव तेन यानि आन आह प्रकुर्वीत माससंवत्सरादत इति। अन्ते नैवाह्विकं कुर्याद
स्नावा मेन क्वचिदिति मचि लौगाक्ष्यादि वचना नितानि ग्रहणादिनातिरिक्त विषयाणि निर्व
यासतेष्वेव यानि तु ग्रहणात्तु द्वितीयो द्विजो दोषादुपमे तथा ग्रहस्तोदये यदा चंद्रो प्र
त्यक्षं समुपरिस्थिते। तदिने चोपवासः स्यात्प्रत्यक्षं तु परे हनी तथा ग्रहस्तो विवास्तमाने तु न वै ह्य
मुतोयादा प्रत्यक्षं तु यदा कार्यपरे हन्येव सर्वदा। चंद्रसूर्ये पि नागे च तथा आदि परे हनीत्यादि।

श्रीः
४५

निवचनानि तन्निहा निर्वधेषु कथ्यनुपलंभानि निर्मुक्तानि। प्रत्युत पूर्वोक्त निर्वधेषु तदिन एव सा
हसुक्तमित्यर्थे ग्रहणादि सप्तदिनपर्यंतं राम गोपाकाद्यागमदीप्ति साक्षात् शिवाचनं चंद्रो
यां दानाणां विमंज्राद्यापं न केन कुर्यात्। ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। ग्रहणादापि देवे शिवाकलः सप्तदीप्ता
वर्धति। कनसागरे सत्रीयेऽहं विधुयासेतं तु दामनपर्वणि। मन्दीक्षी प्रबुद्धाणां साक्षरदी
नद्रो धयेत्। अत्र सूर्यग्रहणमवमुख्यं। सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्विष्यते न वेत्। सूर्यग्रहणं च
समानान्यः कदाचन। न मासतिथिवा नाधि शोधनं सूर्यपर्वणि। तित्तैव काको तत्र क्वनात्। चंद्रग्रहे
तथादीप्तायादीप्तावतचारीणां विनस्वस्य चयादीप्तादा रिडसि जन्मस्विते तेनैव योगिनि।
मंत्रे निबध्नात्। ग्रहणं च जन्म नात्राद्यानि षड्। तदुक्तं ज्योतिषे विषड् शायोपगतं न राणां शुचं प्र
दशा मंदात्तव इषुपंच मदनरत्ने गीः जन्मसंसाधनीया कदरत्नरत्ने निशाकरे। ह्येति
प्रप्रदायादुर्जन्मदीप्ता निधने पि चारिष्येद्वा दश। अंकानव निधने सप्तमताया पृष्ठी चंद्रोदये

अ-
४५

विष्णुधर्मो यत्नश्च गतो नादुर्यशोऽशिशुः सुखोऽतः ज्ञातानां च वेत्सी डोयेन राः शान्ति
वर्जिताः । तत्रैव पुनाणां तत्र । सूर्यस्य सौम्यो वापि ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः । यस्य त्रिजन्मन
सूत्रे तस्य योगोऽथ वामुति । तस्य न --- चहोमं च देवा च न जपो तथा । उपरागादिष्वेव चकु
र्योऽतिर्न वीष्यति । स्वर्णमवाप्य पिष्टेन कुर्यात्सपस्य वा कृति । ब्राह्मणाय ददन्नस्य न रागा
दिष्वतः कृतः । जन्मनः सूत्रे तस्य वीतरं च त्रिजन्मनः सूत्रमिति कथ्यते । जन्मदशमे को न विंशता
नाशति केचित् । सपस्य तदा कारस्य नाहो रित्यर्थः । अद्भुत सागान् मार्गवः यस्य गड्यस्य न स्रज
स्वर्चानुपपद्यते । गड्यं भंगं सुहृन्नाशं मरणं वा त्रिनिर्दिशते । गड्यस्य न स्रजं अतिषेकने शत्रुमि
तित्तत्रैव व्याख्याते । मार्गवो च नदीपिकाया ज्योतिः सत् । सौवर्णकारये नार्गपके नाथपका धतः ।
तदर्थं न तदर्थं पणायामोक्तिर्न्यसेत् । ताम्रपत्रे निधायाथ द्युतं पूर्णं विद्रोषतः कां स्पृशति कां तिली
हृवान्यस्य दद्यात्सदक्षिणी । चंद्रग्रहे दुरुपस्या विंबं दद्यात्सदक्षिणी । नार्गं उक्तं मयि सूर्यग्रहे वि
बं चहमज । उरगं न भृगो ह्यमिति कस्यपिश्च कां चर्न । काकविवेकेपि । सुवर्णनिर्मिति नार्ग
सति कं कास्य राजन । सदक्षिणी सवस्त्रं च ब्राह्मणाय ददौ निवेदयत् । सौवर्णं राजतं वापि विंबं ह

अ-
४६

दत्तवशं तः । उपरागं उवक्ते शक्ति देवि प्राय कल्पयेत् । मंत्रस्त तनोमय महा चीन सोमसूर्य
विमर्दना हेमता नाप्रदानेन मम शान्ति प्रदोषव । विधुं दुदनमस्तथ्य सिंहे काने दना च्युत । दानेन नि
ननागस्य नक्षमां वेधजा भयादिति । अत्र शान्ति रण्युक्ता मा कुर्ये । यस्य नाद्रिः समासाद्य उवक्ते
जसं उवः । स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मंत्रोपधि समन्विते । चंद्रोपरागं संप्राप्य हत्वा ब्राह्मणवाचने ।
संप्राप्य चतुरो विप्रान् शक्रुमाल्यानुलेपनैः । पूर्वमेवोपरागस्य समानीयोषधादिके । स्थापयेच्च
तुनः कुठान् गतः सागरानिव । गजाश्च रथ्यावत्स्यैक संगमाद्दुदगो कुक्कात् । राजह्वर प्रवेशाय
च सुदमानीयनी क्षिपेत् । पंचगव्यं पंचनलं पंचलकर्पं च पल्लवं । रोचनं पल्लवं चोर्वं कुंकुमं च
चंदनं । इति स्फटिकनीथो ब्रुवित सवर्षं गुग्गुलुम् । सर्वसमुद्राः सन्ति स्तीथी जलं दशः आयुः
तुयजमानं दुपित्तस्य कारकाः । यो सो वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभु मितः । सस्वनयने चंद्राय हपी डो
व्यपोहता । सुरवेयः सर्वदेवानां ससाजि रमित द्युतिः । चंद्रोपरागं संप्राप्य पीडो व्यपोहता यः क
र्मसाक्षि लोके कानां धर्ममहिषवाहनः । यमश्चंद्रोपरागां ग्रहपीडो व्यपोहता । नक्षो गणधिपः
साक्षि न्नीका जनचयप्रभः । खड्गहस्तातिर्न मय्य ग्रहपीडो व्यपोहता । नागायाश्च धनो देवः सदा म

करवाहनः सज्जकः धिपतिर्देवोयहः। आणरूपो हिलो कानोस ससुखमृगप्रियः। वायुश्चंद्रोपयोगो लोण
 रु० यो सौ निधिपतिर्देवः स्वदु० सुखगदाधनाः चंद्रोपयोगकल्पेन दोत्र व्यपाहन्। यो सा विंदु यो देवः
 पिना कीदृष राहुनः। चंद्रोपयोगपापानि स्यान्ना रायदुशीकनः। त्रैलोक्याया निहाता निष्ठावराणि
 चराणि च। ब्रह्मा विष्णुर्कुरुताश्च दहं तु मम पातकैः। एवमावाह स्वयं दवाय नमः त्रैलोक्याय नमः।
 एतानि वतथा भवन्ति स्वर्गपदे विलेखयेत्। तास्य पदं यवालिरेव न क्वचित् थैव च। मस्तकं यजमा
 न्य न स्य निदुध्युत्तं हि जातमाः। कलत्रान्द्वयसंयुक्तान् नाना रूप समन्वितान्। गृहीत्वा स्था
 पयेद्गुरुं नृदिपिठोपरि स्थितो पूर्वो नवतुमंत्रैश्च यजमां हि जातमाः। अतिषेकं ततः कुर्यु मंत्रैर्वा नु
 णस्तुतैः। आचार्यवर्ये स्यात्स्वर्गपदं निवदयेत्। आचार्यदक्षिणां दद्यात्कृदनिश्चयः
 क्तितः। होमं चापि प्रकुर्वीत तिके व्याहृतिं अस्तथा। दानं च शक्तिं दद्याच्च दक्षिणां मनोहितं।
 स्वर्गं हि सूर्यनामा युक्ता नमोत्राश्च कीर्तयेत्। अनेन विधिना युक्तं ग्रहणं स्नानमाचरेत्। नतस्य
 ग्रहणो दोषः कदापि जायते इति ग्रहणं शक्तिः। आगेवार्चनं दीपिकायां ब्रह्म सिद्धाते।
 सर्वैः पटस्थितं वीर्यं स्वर्गं तैकां बुधवर्णैः। ग्रहणं गुर्विणं जिह्नु न पश्येत्तु पदं विना

तथा मंगलं च ये पुर्वे धाविशेषो हेमाद्रौ। त्रयो दस्या दितो वर्ज्यं दिनानां नवकंधुवं। मांगल्ये पुस्तक
 पुचंद्रसूर्ययोः। प्रकारांतं तत्रैवोक्तं। दृष्ट्या दिहृतीयां तो वेधे इंदु ग्रहे स्मृतः। एकादश्यादि
 १० सारिचवुथ्ये प्रकीर्तितः। इंदु च पूर्वग्रसे। त्र्यहं रवं डग्रहे तयोरितितयोरितितेवोक्तेः।
 अतः निर्विधेयवचनः। ग्रहणं स्यात्तत्रैव स्याज्यं मंगलेषु त्रयं। यत्स्वचरविणां शुक्लामुक्तं च
 दग्धकाष्ठवत्। अन्यानि चोक्त्यादिर्मंडकानि तत्कार्कवर्णविकारादिफलं च देवभ्यां ज्ञेयं।
 पुनश्च यथा चंद्रिकायां। चंद्रसूर्योपयोगे चरात्वा प्रयत्नमानसाः। स्पृशादिमाक्षपयतेज
 येन मंत्रैर्माहितः। जपादृशां तां होमस्तथा हि मातृतपणीतपणत्रयदशांशनमाजनेक
 थितं किञ्च। सचैव देवतापुष्पयात्राः। नमो ज्येष्ठानमो तमंत्रमुच्चार्यते देवता उवाच। त्रिया
 तामहं पश्चादिति चैव नमो नदातोये रज्जुकेना नृदेव विठ्ठले च त्वं सूर्य नि। मालेन च यदवा
 शेन ब्राह्मणानपि नोजयेत्। जपो चैव पूर्वको होमस्तपश्चापि चरेत्। इदं पूजनं पंचप्रकारा
 का पुनस्त्रिया तथा होमाशक्तिजपं कुर्याद्दोमसं। रव्याचतुर्गुणं। एवं कृतं तु मंत्रस्य
 जायते सिद्धि उत्तमा। ग्रहणप्रसंगात्तु पुनश्च प्रतिग्रहं प्रायश्चित्तमुच्यते। तत्राहुः स्मृतौ।

श्रीः
७

प्रतिगाही बुद्धेनेन नृयः पूषो उक्तेः तथापि मनसः शुद्धे प्रायश्चित्तसमाचरेत् ॥ सप्त
रुद्धं हृदयं कुर्याद्वेदेन समन्वितं । सत्रेण वायुजं तथा जपदालं सप्तर्षी वापी कुपते डागा
दिरचनने विस्मयेन नमिति । एतच्च यन्महिहितेनार्जयति कर्मणा ब्राह्मणावर्जं । त
स्योत्तमोण सुहृत्ते दानेन तपसैव चैति मनुते । तस्य गोत्रं ज्ञेयमिति दिक्काय हृणां तस्मिन्
त्यपुर्वसं कल्पितं दवाय देवगुण्यं उच्यते तिसिष्टाभे अत्र केचिद्वदन्त्या आहुः । अहण
स्यानेन तत्रैव न तानि श्रयस्य प्रयो जकल्कात्वा ज्ञेयतिः शास्त्रादिना ज्ञातं स्य ज्ञानं
स्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि स्नानं दानं ततः श्राद्धं मनसि तत्राहुर्दशानि । चंद्रसूर्यापरागे तु यावदज्ञानं
गोचर इति ज्ञात्वा बाल्यादि वचनेषु दृशि प्रयोगाच्चाक्षुषज्ञानं स्य वापसंस्मरन्यायनमिति तत्र
जन्यथा दृश्यालक्षणस्यास्तीति तमेवाच्चादने धादनां च स्नानं श्राद्धादीनाधिकार इति कल्प
तत्रुरप्याह । दृशी तत्रावेन चाक्षुषज्ञानं गृह्यते न ज्ञानमात्रं । अज्ञानं स्य निमित्तत्वं सं
वा निमित्तमाहुन्ते वज्ञानलाभेन दृशेन पदवैयर्थ्यापत्तेः तत्र चाक्षुषध्यागम्यः कल्कप्रणयः
योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेयवाक्षुषज्ञानप्रतिबंधकं सिद्धिरिति तेन नैव छेदनेन योग्यता ॥

श्रीः
७

मंत्र

गन्तव्यं नादीति निर्णयामृतेष्वेवं तदेव बुद्धं यदि चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा । सूर्यगृहो यदा नो
दिवा चंद्रग्रहस्तथा तत्र स्नानं न कुर्यात्तदद्यादने च कचित् । इति क्त्वा कार्यार्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभा
वेन प्राणाग्निवादं तत्पूर्वकत्वाच्च निवेधस्य । न च दृश्यस्तत्तत्पर्व । न च चंद्रयोस्तानं तत्रैव त्रिविधं ग्रह
त्वादि विवाची । तत्र पदस्य ग्रहपरत्वं धिकारणात्वायोगात् त्रिनिमित्तपरत्वे च तद्ग्रहपरनिमित्तक
स्नानादेरस्तान्त्रागम्यभावापत्तेः । अथ तत्र न गत्री दिने उच्येते सावित्री देवीति वरुणभूत उ
च्यते । तादृशं लिङ्गाभावात् । तत्रैव निमित्तत्वे धिकारागलेवात्तत्प्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्ते
श्च किंचने स्नानं नोक्तं । तद्वद्वत्तत्कदाचन । नापत्तेः न वारिस्त्वेन मध्येन भागतामिति
मनुवचने वाच्यता । न च विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युदसनीयतापिनमयुक्तेति
वाच्यं । दर्शनास्य वचुदादेन तद्वैयर्थ्याभावात् । एतच्च ग्रहवक्ष्यामः । तस्य वा विबुद्धा विबुद्ध्या
यतः । उदयो विषादो राहु विद्यादि च । अस्तं स हृदशान विधानेन स कचिद । न मुक्तिरुद्वा
तत्तत्ता गौदि तन्मुक्तिस्तानि पिना सुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः । अस्तं किंच न शिष्टे नमिति च न
प्रत्यक्षतयाः परं दुर्दया दृष्ट्वा प्यरुहं कुचि । तस्मात्तद्वैयर्थ्यं नृयुणा दर्शनीयं तत्रैव ज्ञानं विधानादं

स्य पूर्ववैधकाकश्चयावद्वर्तनं भोजननिषेधापत्तिः। मध्ये च भुजस्यस्य तयां वा वज्रशुः। आत्युपवामप्रसंग
 श्री। अथा नृलोपतयतत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्यतस्युर्वमपि निर्दुनस्वीक्रियतां। नमुक्तिरत्रा
 नेत्रास्वीयने च ज्ञाननिमित्तेन वा सुषु। चंद्रसूर्यग्रहेनाद्यातस्मिन्नहनिर्भवतः। यादो विमुक्तिं वि
 ज्ञायस्नात्वा कुर्वेत्तज्ज्ञानमिति दृढगोतमेने विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तिः। यद्वमुक्तिं दृष्टुं उ
 क्तं यस्मान्नैकत्वात्ततः परमिति तदपि ज्ञानमात्रं परं। मध्यमाकादिदोषेण यदिसुक्तिं न दृश्यते। आ
 श्रीः कलय्यदुतं कार्यं स्नात्वा पुंजितवाग्ये तद्विगोडनिर्बंधवचनात् नैवं अज्ञातस्य निमित्तत्वात्
 ४८ वेनमिति न महिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्यवैयर्थ्यात् एतेन यत्केन चिदुक्तं। स्य र्ज्ञानं मुक्तिरज्ञानं
 च यस्य दर्शनं तेनैव कार्यं नान्येनात्काप्रत्यये समानकहं कत्वावगते रित्ति निरस्तं। कातर्हितस्य
 तिः दृष्टोपुद्गलविशेषणत्वाद् द्वैकत्ववद्विवक्षार्थतः सिद्धं ज्ञानमानुवादत्वे सर्वसुखी। अंगुकाद्य
 नादेर्यग्रहव्यावृत्त्यावादेन स्यात्पक्षी न चोक्तं कथं ग्याते। एसाधु। दर्शनोत्तरं मेघछन्नेयाग्यता
 अनापत्यादानाद्यभावापत्तेः। तेन तत्र देखावच्छेदेन स्य ज्योतिः शास्त्रविद्यस्मैव योग्यता। किंच राज
 सो दर्शनेन विवित्रात्र मद्रुचिं चैद्विद्यशायि धास्त्रीणामात्रोच्चाभावप्रसंगः। किंच यस्तस्मिन्

श्रीः
 ४८

के परे सुदृष्टे दृष्टावस्थे निमित्त्यादिव। कवेयर्थ्यापत्तीः। वाक्षुषज्ञानान्यथानुपपत्त्येवार्थी
 उदयस्त्री न सिद्धः। किंच दर्शनविशेषणमुपलक्षणं वा। नाद्यः दर्शनावच्छिन्नैककस्मान्नहुका
 रानोदो वा गच्छ। दर्शनविशेषणमुपलक्षणं निमित्तस्याह। नाद्यः। यददर्शनगोचरं शि
 याक्यं वयं यथा प्रसंगात्। दृष्टग्रहस्य ग्रहणात्तरमपि स्नानाद्यापत्तेश्च। ज्ञानपक्षे येष दोषस्तस्या
 इति चेत्। मूर्खैः सि यद्विज्ञानवाचकं पदं श्रुयेतात्तत्तस्यान्वये विचार्यत। दृष्टिस्तस्य नयत इति
 कायं कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते संक्रांतो स्नायादिति वदथ्यादिस्य वेहि। अश्रुतत्वादेव नोदे स्मिन् विषय
 कश्च विशेषणविवक्षा कृतो वाक्यभेदोपि। अस्तु तर्हि दृष्टग्रहणनिमित्तं मित चेत्। ग्रस्तास्तेऽस्ते
 त्वं स्नातापत्तेः। निशिष्टोद्देशवाक्यभेदात्। तवाप्येतत्त्वमिति चेत्। यावदर्शनगोचर इति वक्त
 नत निषेधात्। तत्त्वतः ग्रह इव ग्रस्तास्तेऽपि स्यात्। किंच दर्शनस्य विधिरनुवादो वा। आद्योप
 रणोद्देशेन दर्शनविधिपुद्गलविशिष्टज्ञानविधिपुत्तज्ञानोद्देशेन दर्शनविधिः। नाद्यः।
 अदर्शनज्ञानविधानदर्शने च वाक्यभेदात्। एतेन द्वितीयोपपत्तिस्तथा। नततीयः स्ना
 नयापत्तेः। दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वात्। अन्यथा सामवमनादी प्रसजन् विधिः केन

वार्यत। अथ नाना कर्केषु क्वचिद्वर्तनविशिष्टस्नानविधिः। क्वचिच्च प्राप्तीदर्शने निमित्तीक-
 त्यस्नानमात्रविधिः। तत्र स्नानप्रधानस्य प्राप्तौ तद्गदर्शनप्राप्तीः। तस्यां च निमित्ते सति स्ना-
 नमित्यन्योन्याश्रयात्। एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः। सति प्रधानस्नानविधौ त-
 द्गदर्शनविधिः। एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्य। कार्यपूर्वकालविधौ चास्त्येव वा नैदः। अ-
 न्यथा स्नानोत्तरमपि स्यात्। न द्वितीयः। तत्रापि दर्शनग्रहयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयपक्षे दर्शनावृत्तौ
 निमित्तिकावृत्तिप्रसंगाद्दर्शनविशिष्टग्रहस्य च विशिष्टस्यानुवाक्य उदापत्तेः। न च हवि रार्तिवद्विशि-
 ष्टं निमित्तमिति वच्यं। आर्तिमावस्य हि निमित्तत्वे निमेषाद्योर्त्रापि तत्त्वापत्तेर्निमित्तिकत्वेनैव
 द्युक्ते विशिष्टोद्देश्यत्वे। इह दुग्धगणमात्रस्य निमित्तत्वेन काचित् क्षतिः। तस्माद्दर्शनवाक्यनीश-
 तास्तविषयत्वादनोद्देश्यग्रहणं याद्वीदृशानस्य बार्थतः प्राप्तस्तदेव निमित्तं। तेन मेघाच्छादनं
 धादे श्च स्नानोद्दिष्टवत्त्वे वेत्तव्यं वेदवाक्यैः सलापेन इति ग्रहणनिर्णयः। अथ समुद्रस्नाने ॥
 आश्वलायनः समुद्रपर्वसु स्नायादमायां च विशेषतः। पार्श्वे विमुच्यते सर्वरमायां स्नानमात्रं
 न। दृगुत्तमदिने स्नानं नित्यमेव विवर्जयेत्। भायते अश्वत्थसागरो सेव्यो न स्पृष्टव्यो कदाचन ॥

अश्वत्थं मंदवारिदुसागरं पर्वणि स्पृशत्। पृथ्वीचंद्रोदये स्कादे पुनर्वाति पर्वणि स्नाना पर्वणोः सपितां पतिः।
 कदाचिदपि नैवात्र स्नानं कुर्यादपर्वणि। अस्यापवादस्तत्रैव प्रज्ञा सर्वदे। पर्वकाले च संप्राप्ते नदी
 नां च समागते। सेतुबंधे तथा सिंधोतीर्थे च न्येषु संयुतः। एवमादिषु सर्वेषु मेध्ये न्येतु स्वकर्मणि।
 तथा विना मंत्रं विना पर्वं सुना कर्म विना नयः। कुशाग्रणापि सदिवा न स्पृष्टव्यो महादधिः तथा
 नका कनियमसेतो समुद्रस्नानकर्मणि। तद्विधिश्च तत्रैव। पिप्यलादमुत्पन्नं कृत्यं लोकत्रयं करे। पाषाणी
 ते मया दत्तमाहारार्थं प्रकल्प्यतामिति पाषाणीं प्रक्षिप्य। विश्वाची च घृताची च विश्वयोने विशोपते। सान्नि-
 ध्यं कुरु मे देव सागरे लवणा उसि। नमस्ते विश्वगुप्ताय नमो विष्णोः। अयोपते। नमो जलाधिपतये नदी
 नां पतये नमः। समस्तजगदाधारं शंखचक्रगदाधरा। देवदेहि ममानुज्ञां वं तव तीर्थनिषेवणे। त्रितावात्स-
 कर्मां ज्ञानं। नमो विष्णुमुमापतिं। सान्निध्यं कुरु देव सागरे लवणा उसि। अग्निश्च यानि रजि-
 ता च देहानि तां धाविष्णु रमृतस्य ना निद्रिः। एतद्दुवान्या उव स यवा कर्ततां वगाहेत पतिं नदीनामिति
 ज्ञातं। कर्मां ज्ञानं तीर्त्वा विधिं वस्त्राणां। सर्वरत्नानां च यत्तः। सर्वरत्नप्रधानं
 सर्वग्रहाणां च महोदधिः। इत्युच्यं दत्त्वा वेतर्पयेत्। यथा तं पृथ्वीचंद्रोदये स्कादे। पिप्यला

नैविक एव वक्तुं तै जीविके चरं। स्वीष्टं वसिष्ठं वाग्देवी रपया शयं मुमायति। नाल्म किना
 चरुता लखील्यांस्त देवता। नर्तनी कंगवा क्षी चगवयं गंधमादनी। जावर्तु हनु
 मतं सुग्रीवं चो गदंस्तथा। मेदं च द्वि विदे च वृषत्रं शरुतया। नामं च लक्ष्मणं च
 सीतं च वृषां च स्विनी। एतां स्तुतर्पये द्विद्वान् लक्ष्मणं च विद्वेषतः। आब्रुवन् स
 एतं यत्किं विस्मय चरं चरं। मया दत्तेन तोयेन दत्तं मेवा भिगच्छति।
 इति श्रीमत्तद्ववा द्य प्रमाणपाशवारपाशो न
 दुयाम कच्छ सृजुदिन करु हानु जं कमळ कन उदु हते निणीय संधो
 अथ नः पारिच्छेदः ॐ ॐ श्रीयाम उद्राय नमः। ॐ